

A V H A N D L I N G A R

FINLÄNSKA HERRGÅRDAR UNDER 1700-TALET

AV

GABRIEL NIKANDER.

I åtta ändlöst långa år (1713—21) gick Stora ofredens förödelse fram över Finland. I all synnerhet drabbades herrgårdarna, vilkas innehavare som oftast voro krigsmän. Alla godsägare hade redan våren 1711 nåtts av konungens påbud, att ingen borde stanna kvar under ryskt välde, utan att alla som det kunde borde begiva sig till områden, som fortfarande voro svenska. Påbudet åtlýddes av många possessionater, som på gårdarna kvarlämnade sitt arbetsfolk för att om möjligt "konservera" dem. Detta syfte nåddes dock endast i ett fåtal fall, ty dels skövlade rysk militär, dels plundrade egna landsmän. Om de senare berättades, att de med våld satte sig i besittning av egendomarna, läto byggnaderna förfalla eller uppbrinna av våda, fördärvade åker och skog, revo ned skorstenarna och bortförde teglen till sina egna hemman.¹ Ännu 1726 klagade adeln i de östliga länen, att flyktingarna vid hemkomsten funnit sina hus ruinerade, åkrar och ängar skoggångna, fiskevattnen

bortskämda, frälsebönderna utplågade, ingen tillgång på hästar och boskap. Alla voro lika nödställda, så att den ena icke kunde hjälpa den andra. Med berättigad stolthet säges, att adeln här "haft sådane förfäder, vilka varit riket både till lustre och förmån". Man tänkte tydligen på en Stålhandske, en Wittenberg och deras likar. Till allmogens ursäkt kan anföras, att man icke längre trodde, att gårdarnas förra innehavare skulle återvända till landet.

Att adelns klagomål icke voro tomma deklamationer framgår av talrika syneinstrument över gårdarnas tillstånd efter ofreden. Jag skall såsom ett exempel tala om ett storgods, som under krigsåren stått sig bättre än mångt annat, änkegrevinnan Soop-Wachtmeisters (till Mälsåker) possession Vuojoki invid Raumo, som utom tre säterier omfattade ett 40-tal frälsehemman. Strax efter fredsslutet, som ingicks den 30 augusti 1721, träffade grevinnan avtal med en inspektor, som skulle resa till Finland och övertaga skötseln av godset, där endast en rättare kvarstannat under ofreden. In-

¹ A. E. Ramsay 1723 i Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdagsprotokoll, III, sid. 502 f.

spektorn reste över i november, men fann vid ankomsten till Vuojoki, enligt egen utsago, ingen plats, där han kunde luta sitt huvud.

Boningshusen på gården bildade en firsidigt kringbyggd gård med en större "herrebyggnad", som det tyckes, utom gårdsfyrcanten. Denna byggnad inrymde 2 salar och 6 kamrar, av vilka rum endast en del blivit inredda. Också dessa hade nu delvis förruttnade golv och väggar. En stuga norr om gården hade söndrig skorsten och de flesta fönster-rutorna spruckna, en bagarstuga hade obrukbar ugn och inga fönster. Likadan var byggnaden öster om gården; den på västra sidan inrymde ett "bopörte" för legofolket och ett maltpörte, som ännu kunde repareras. "Ett nedlutande timstock med en sten av år 1622. Nedfallen plank om gården, ingen port utan nedlutande portstolpar med alldeles söndrig brädtak", skrives i syneprotokollet på bruten svenska. Uthus och ladugård svarade värdigt mot denna mangård. Sägkvarnen hade blivit nedbränd av rysarna, mjölkvarnarna voro obrukbara.

Av den tidigare stora kreatursbesättningen återstodo tre dragoxar. Av åkern, som hade omfattat 62 tunnland, voro endast 7 besädda med råg, för övrigt var jorden gräsbevuxen eller skoggången. Skogen var uthuggen genom svedjande, så att byggnadstimmer icke kunde erhållas från huvudgårdens skog. De både underlydande säterierna Lavilas och Irjantes tillstånd betecknades kort om gott som "eländigt". Syn på dem skulle anställas en annan gång.

Den nye inspektoren fick sälunda börja från början. Han inredde två bagarstu-

gor, men den ena av dem fick stå utan förstuga i tre år; 1722 uppsatte han ett nytt bopörte och följande år ett maltpörte. Sommaren 1725 hade han kommit så långt, att han kunde tänka på lyx. Han uppsatte en ny gårdsport i två hälfter, strukna med rödfärg och tjära, och två år senare rödfärgade han alla fönsterkarmar. Att bestå rödmylla för väggytorna kom ännu icke i fråga.

Absentismen måste väl i allmänhet anses som skadlig för ett storgods, men i ett fall som detta kunde den också medföra något gott. Grevinnan Soop översände dels penningar, dels inventarier för att få driften i gång. Betecknande är att några dragonhästar voro bland de först anskaffade djuren. Inspektoren kunde också disponera de talrika frälseböndernas räntor och arbetskraft och lyckades inom 8 år uppbringa boskapsstammen till ett hjälpligt antal: 15 oxar och 17 kor utom ungnöt. Hela åkern bragtes också i bruk.²

Vi äro berättigade att anse Vuojoki gårds återuppodling som typisk för tillståndet på en finländsk herrgård på 1720-talet. De närmaste åren efter fredsslutet gävo dålig avkastning, vilket ökade svårigheterna för godsägarna. På hösten 1726 säger den nyländska adeln, att den icke ännu lyckats få sina gårdar i fullt bruk.³ Från år 1727 erhöll landet bättre skördar, varför vi kunna antaga, att återuppbyggandet nu tog bättre fart.

Vid sidan av adelsgodsen utgjorde de militära boställena ett viktigt inslag i de finländska herrgårdarna på 1700-talet, och om dem känna vi, att åtminstone bo-

² Handlingar i Vuojoki gods arkiv.

³ Adelns Riksdagsprot. II, 714.

ställena i landets sydvästra del till stort antal erhöilo nya karaktärsbyggnader på 1730-talet.⁴ Våra herrgårdsarkiv innehålla endast sällan handlingar från denna avlägsna period, som kunde upplysa om byggnadernas beskaffenhet, men t. ex. av de ansökningar om skadestånd, som under krigsåren 1741—43 inlämnades till regeringen, framgår att också mindre herrgårdar vid denna tid voro nödortfött återuppbyggda. Efter fredsslutet begynte regeringen ägna Finlands ekonomiska "uppkomst" stort intresse och detta i förening med ett ivrigt kolonisationsarbete på godsens och goda skördar åstadkom en märklig förbättring i herrgårdarnas standard.

Jag skall här lämna några ungefärliga uppgifter om de olika kategorierna av herrgårdar och deras jordinnehav.

Under förläningsväsendets största utsträckning under drottning Kristina voro sex tiondelar av alla mantal i Finland överlämnade till adliga förläningsinnehavare, vilket för kronan betydde en avkortning av hälften av alla ordinarie jordskatter eller c:a 310,000 daler s. m. Först gick fjärdepartsräfssten över förläningarna. Några exakta siffror över resultatet finnas icke att tillgå. Den stora reduktionen under Karl XI:s tid återförde till kronan gods med 218,000 d. s. m. ränta. Decimeringen av adliga gods blev sålunda mycket stark. För Finland som provins medförde reduktionen den påföljd, att flere gamla och inflytelserika adelsläkter flyttade över till Sverige, emedan de här berövats sina

gods och i moderlandet ansågo sig ha bättre framtidsutsikter i kunglig tjänst.⁵

Oberörda av reduktionen blevo allodial- eller frälseäterierna, till ett antal av c:a 260, för det mesta belägna i landets sydliga delar. Många av dessa säterier voro helt små, medan ett mindre antal räknade några tiotal underlydande frälsebönder, såsom det nämnda Vuojoki c:a 40, det Hornska Åminne c:a 50, det Falkenberg-Creutzska Kvidja omkr. 40, det Creutz-von Morianska Sarvlaks 25 landbönder o. s. v. De återstående säterierna voro till antalet ungefär lika många som de allodiala och ombildades i regel till berustade eller kronosäterier, som i de flesta fall "av kunglig nåd" återlämnades till de förra innehavarna eller deras arvingar. Bland dessa gods funnos flera av våra mest kända herrgårdar, såsom Näsegård, Kumogård och Liuksiala i Åbo och Björneborgs län, Sjunby, Esbo gård, Frugård och Malmgård i Nylands län. Dessa gods kunde omfatta mycket betydande arealer, så t. ex. Esbo gård, som utom stammen innehade ett 60-tal frälsehemman. Många av dessa säterier skatteköptes under 1700-talet. Ett antal reducerade säterier anslogos vid indelningsverkets genomförande till boställen för det högre militärbefälet.

Under 1700-talet tillväxte också den oadliga godsägareklassen, "ståndspersonerna på landet", som till sin krets räknade civila och militära ämbetsmän, präster o. a. Reduktionen medförde, att många adelsgods såldes för en ringa penning, och såsom spekulanter uppträdde tullnärer, tjänstemän vid konungens rä-

⁴ Dahlström, Anteckningar om militära boställen 1681—1809, särtryck ur Hembygden 1914, sid. 18.

⁵ Oma maa VI, 299 ff.

kenskapsverk o. a. Dessa förvärv gingo i flera fall förlorade under Stora ofreden, men efter fredsslutet upstod en ny klass kapitalister uti städernas större handelsmän och de större bruksägarna. Järnbruk såsom Tykö, Fiskars och Fagervik underlade sig mycket betydande domäner.

Det ekonomiska system, som satte sin prägel på herrgårdarnas jordbruk under 1700-talet, var torpinstitutionen. Herrgårdstorparnas starka tillökning belyses av följande siffror från några socknar med särskilt stort antal herrgårdar:

År	1700	1805
Borgå	40	618
Pernå	7	295
Elimå	59	120 ⁶

Från flertalet större herrgårdar kunde man anföra siffror, som belysa torpanläggningarnas talrikhet. På den nyländska kuststräckan var systemet redan omkring 1750 så pass färdigt, att institutionen ägde endast begränsade utvecklingsmöjligheter. I landets inre delar anlades under hela seklet alltjämt nya torp. Yläne gård ägde 1738 endast 7 torpare, men 1805 64, Jockis gods resp. 7 och 200. Tandefeltska ättens stamgård Koskipää i Savolaks ägde 99 torpare år 1795. Jordområden för de nya torpen kunde man få antingen genom att helt och hållet uppdelade äldre landbohemman till torp, eller också genom att minska deras areal och anlägga torp på överloppsjoeden. Hur hastigt en sådan förvandling kunde ske visar major von Konows föredöme på

gården Kauniaias i Satakunda. År 1766 köpte han gården, som brukades av tre "usla landbönder", vilka i skatt betalade blott 18 tunnor spannmål. Efter 8 år hade von Konow på gården anlagt 22 torp, som gjorde inemot 2,000 dagsverken om året. Det tidigare dyrlegda tjänstefolket minskades, så att gården till slut direkt avlönade endast en drängfogde jämte ett par pigor för ladugården.⁷ Detta sätt att ordna arbetarförhållandena synes ha blivit ett allmänt ideal under denna tid, och det höll i sig långt in på 19:de seklet.

Det nya torparsystemet stod fortfarande på naturalhushållningens grund. Det innebar, att jordbruksarbetarna icke avlönades med penningar, utan med nyttjanderätt till vissa jordområden. Torparnas prestationer ordnades så, att godsägarna i största möjliga utsträckning skulle undvika direkta utgifter, också sådana till hantverkare. Sålunda fingo torparna slöjda arbetsredskap för gårdens behov och verkställa läderberedning, medan deras hustrur mältade det för gårdens ölbrygd behövlige maltet och spunno gårdens lin eller ull. På många gårdar fingo torpkvinnorna deltaga i arbeten som slakt, brygd, brödbakning och skurning av golv. Om huvudgården måste utföra håll- och kronoskjuts, överflyttades denna tunga ofta på torparna, vilka dessutom för gårdens behov fingo utföra andra körslor och s. k. långresor till och från närmaste stad eller hamnplats. Detta innebar, att herrgårdar på längre avstånd från kusten kunde bli

⁶ E. Gylling, Suomen torpparilaitoksen kehityksen pääpiirteet, 240 f. bil. sid. 54; G. Nikander i Historisk Tidskrift för Finland, 1917, sid. 17 f.

⁷ Hushålls Journal 1781, aug. s. 23 ff. Jfr. förf. i Historisk tidskrift för Finland II, sid. 18 ff.

mera räntabla, än de varit förut. Medan herrgårdskulturen i äldre tid var nära förbunden med kustlandet med dess sjötransporter för de stora utförselartiklarna, spannmål, viktualier och fisk, kunde nu också gårdar uti inlandet arbeta sig upp till välstånd.

Ur byggnadskulturens synpunkt kan man lägga märke till, att tillgången till torparnas arbetskraft underlättade byggnadsföretag. Grovarbetet vid nybyggnader såsom grundgrävning, timmerfällning och -släpning utfördes i regel med torpardagsverken, ställvis utfördes själva upptimringen av dem, liksom teglet kunde slås hemma.

Torparsystemet ansågs in på 1860-talet i Sverige och måhända ännu längre hos oss utgöra en lämplig och socialt nyttig form för kolonisationsarbetet. I fall som gett ovanligt snabba resultat infördes under den gustavianska tiden i huvudstadens tidningar och tidskrifter berömmande relationer.⁸ Att den hastiga ökningen av den obesuttna befolkningen i framtiden skulle kunna medföra sociala vådor, insåg man icke ännu. Alla voro ense om, att landets svåraste ekonomiska "hinder" låg i dess folkbrist, och man antecknade med glädje den snabba folkökning, som torp- och nybyggessystemet möjliggjorde.

I ett viktigt hänseende erhöilo 1700-talets herrgårdar av de flesta bedömare ett gynnsamt omdöme, nämligen såsom främjare av jordbruksnäringen. Också några av de största godsens erhöilo på denna linje goda vitsord. Professor Porthan

intygade omkr. 1800 i Finska Hushållningssällskapet, att det Horn-Armfeltiska Äminne gagnat hela nejden genom sitt välskötta jordbruk. Ännu vid mitten av seklet hade godset dock legat i svår vanhävd. Ett annat av de största godsens, Vuojoki, erhöil inför samma forum betyget, att gårdens hushållning gett ett gott föredöme för den omgivande socknens allmoge.

I ännu högre grad gällde detta om de medelstora gods, som beboddes av intresserade jordbrukare. Detta framåtskridande säges på en del håll ha inställt sig redan efter Stora ofredens slut. En elev till professor Hassel i Åbo säger härom 1751: "Nu förekomma här i landet exempel nog på ett gott och aktsamt åkerbruk — — — besynnerligen i den delen av Nyland, som gränsar till Borgå, uti Åbo län i Vittis och Loimijoki socknar och de socknar, som ligga kring Åbo stad." I alla dessa trakter funnos talrika herrgårdar. Förf. fortsätter: "Dessutom finnas på åtskilliga ställen i landet de av adel, prästerskap och ståndspersoner, som gjort träffeliga prov av flit och idoghet i åkerbrukets uppodlande." Liknande omdömen finner man i de flesta sockenbeskrivningar.

Professor Kalm i Åbo förklarar 1777, att den bildade godsägaren vid akademien i Åbo varit i tillfälle att inhämta kunskaper i jordbruk — Kalm ville härmed understryka sin egen förtjänst som lärare i "ekonomi" — och då han sedermera tillämpade sina insikter och vann ymnigare skördar, lockades bönderna av exemplet att följa hans arbetssätt.

Också offentliga myndigheter vitsordade herrgårdarnas betydelse som exem-

⁸ Landshövdingen i Åbo till K. m:t 1792: torpanläggningar skapade goda åkerbrukare. Hushålls-Journal 1781, aug. s. 23 ff.

pel. Landshövdingen i Kymmenegårds län intygade 1792, att åkerbruket i socknarna kring städerna Borgå och Lovisa stod i flor, och att det under Gustav III:s tid "så märkeligen tilltagit att föga någon jordfläck blivit förbigången, som till uppodling kunnat användas. Härtill har exempel av trevne och förståndige possessionater och lanthushållare förmodligen mest bidragit".

Samtidigt förklarar landshövdingen över Savolaks och Karelen: "det är likväl onekeligt att efterdöme av ståndspersoner ansenligen bidragit till ekonomiens förbättring, ehuru det fordrats längre tid, innan allmogen låtit förmå sig att dem vidtaga".

Frihetstidens senare del kallas ofta "nyttans tidevarv", emedan den allmänna opinionen så livligt intresserade sig för ekonomiskt framåtskridande. Den gustavianska tiden stod icke mycket efter i detta hänseende. Vål blevo de humanistiska vetenskaperna åter mera uppmärksammade i landets lärdomsliv, men praktikens män vinnlade sig fortfarande mycket om lantbrukets förkovran. Nu påskyndades och genomfördes delvis den viktiga agrarreform, som hos oss kallas storskiftet, det rikssvenska enskiftets föregångare. De herrgårdar som hade frälsebönder i byalag, genomförde i flere fall tidigt denna reform. I Sverige har friherre Macleans nyindelning av godset Svaneholm i Skåne blivit vida berömd och ansedd som en utgångspunkt för det senare enskiftet. Åtskilliga av våra godsägare utförde tidigare samma reform, om än i mindre radikal gestaltning, men eftervärlden har ingen kunskap därom. Saken stod här på annat sätt. Våra bön-

der voro långt villigare än de skånska att införa storskiftet, och då sålunda jordreformen allmänt genomfördes hos oss, hade det vittnat om efterblivenhet hos godsägarna, i fall de låtit allt förbliva vid det gamla.

Vid sidan av strävandena för litteratur och konst gick en strömning av fysiokratiska idéer, som idealiserade lantmannen och hans gärning. Konung Gustaf III själv uppträdde som anhängare av dessa idéer och talade vid offentliga tillfällen om jordbrukets grundläggande betydelse för landets hushållning. En skald av finländsk börd i Gustafs omgivning, Clewberg, riktar sig i sitt berömda ode till svenska folket år 1786 både till bonden och adelsmannen:

"Och du naturens äldsta son,
du plogens ledare, ej bäva,
att rov för krigarns vilda rån,
en rännil för ditt blod med egna händer
gräva.
— — — Giv jorden trygg sitt frö och
under Gustafs skygd
uppsamla, åt dig själv, de rika årens
skördar.
Men I — — som store fäders verk till
eftervärlden bära.
Nu lären av er konungs själ
att leva för ert land, ej trotsigt söka
döden."

Några år senare reste konungen helt andra krav på adel och bönder.

De fysiokratiska idéerna förflyktigades dock ej så lätt. De kommo till synes inom Finska Hushållningssällskapet (stiftat 1797), och något senare kunde en ämbetsman i en så prosaisk befattning som en

kronofogdes tala i en åländsk kyrka på uppdrag av sällskapet i samma ton som Clewberg 1786. Jordbruket vore den "äldsta och mest lönande hantering, under vars idkande [ett] lyckligen styrt folkslag mindre retas att inkräkta andras än att försvara sina landamären, vilkas besittningar egen svett och möda gjort dem dyrbar."⁹

För en rikssvensk läsare kan det ha sitt intresse att erfara, vad en landsman, den unge C. G. Gjörwell, under en resa här i landet år 1759 tyckte om landets aristokrati. Han skriver:

"Klimatet är mycket oblidare än i Sverige och själva finska nationen tung och obekvämlig för en svensk att leva ihop med. Detta influerar på själva finska adeln; de här infödda eller här nu naturaliserade livländska adeliga släkter äro tydligen skilda både till tänkesätt och levnad från de få svenska adeliga familjer, som dels för sina ämbetens skull och dels för lindrigare hushållning uppehålla sig här i landet. Ibland de förra är Armfeltiska släkten den förnämsta och talrikaste, varföre och Armfeltar finnas överallt i landet, som äro så rama finnar och så kära i sitt fädernesland och dess heder, att de anses för Finlands yppersta patrioter av sina landsmän. Näst dem komma Boyar, Aminoffer, Ramsayer och Jägerhornar. De övriga äro av mindre betydelse."¹⁰

Byggnadssättet på våra herrgårdar skall här behandlas mera enligt etnografisk än enligt konsthistorisk metod av det

skäl, att de flesta gårdar voro mycket anspråkslöst bebyggda. Dessutom ha äldre detaljer i de vanligen av trä uppförda husen genom eldsvådor och ombyggnader ofta försvunnit, och i sådana fall grundar sig vår kännedom om dem endast på skriftliga källor, till stor del hämtade från "Allmänna Brands" arkiv i Stockholm.

I ett så fattigt land som 1700-talets Finland hade ännu ingen arkitektkår uppstått. Så sent som 1797 skriver en ung dissertant vid Åbo akademi, I. E. Estlander, härom: "Så länge arkitekturen hos oss är blott ett hantverk, plötsligen överlämnat åt nog medelmåttiga timmerkarlar och murmästare, ty sådana äro merendels de, som hos oss kallas byggmästare, så kan det hos oss ej vara annat än svårt att både lära och idka denna konst."¹¹ Med ungdomligt övermod dömer dock Estlander samtiden något för strängt. Sedan 1750-talet hade de större städerna begynt anställa "stadsarkitekter eller byggmästare". Huruvida någon av dem utgått från den Carlbergska arkitektskolan i Stockholm, har jag ej kunnat utröna. I Åbo verkade länge arkitekten Schröder, i Hälsingfors Hillert, i Vasa Elfström, vars "lyckliga anlag blivit utbildade uti riksrådet C. G. Tessins hus, där han njutit sin uppfostran".

Om man sålunda hade knapp tillgång till arkitekter, kunde man dock anskaffa arkitekturböcker. I många herrgårdsbibliotek ha Wijnbalds bekanta mönsteralbum funnits, och de ha flitigt blivit studerade. Schröders hus erinra ofta om den Wijnbladiska klassicismen, vare sig

⁹ Finska Hushållningssällskapets arkiv i Åbo, volym n:r 8, sid. 116.

¹⁰ Historiallinen Arkisto IX, sid. 74.

¹¹ Estlander, I. E. Acad. afh. — — uti Byggningskonsten, Åbo 1797.

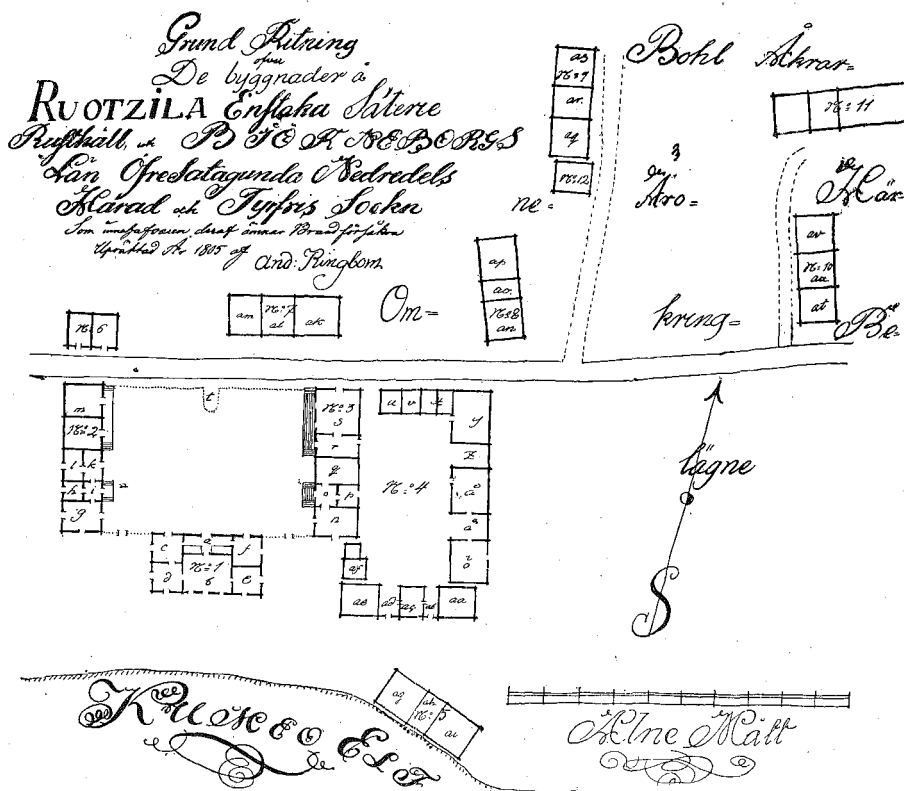

FIG. 1. RUOTSILA SÄTERI I SATAKUNDA ÅR 1805.

detta nu härrör av en direkt påverkan eller av att tidevarvets smak var så enhetlig.

Den här förlagda militären, särskilt fortifikationsofficerarna, räknade inom sig en del byggnadskunniga män, som kunde biträda allmänheten med ritningars uppgörande. I slutet av seklet vände sig några av de förmögna byggherrarna direkt till rikssvenska arkitekter, så brukspatron Linder på Svartå till Erik Palmstedt och landshövding von Willebrand till Charles Gjørwell. Schröder i Åbo hade i början av 1770-talet uppfört så betydande byggnader som Fagerviks och Tykö bruks corps de logis'er, men senare under den gustavianska tiden blev hans konst fullkomligt överflyglad av de

nya arkitekterna. Schröder uppgjorde ofta förslag till nybyggnad eller ändring av kyrkor, men fick dem regelbundet refuserade av överintendentsämbetet i Stockholm. Då Åbo akademis stora nybyggnad vid sekelskiftet belagts med arbete enligt ritningar av Gjørwell, överflyttade från Sverige arkitekten Bassi som byggnadsarbetets ledare. Han uppgjorde även ritningar för privata hus liksom fortifikationslöjtnanten Granstedt i Hälsingfors. Dessa män tillhöra dock det begynnande 19:de seklet.

Om de av Estlander ringaktade murmästarnas prestationer kan man bilda sig en föreställning genom de ritningar, som de måste utföra som mästestycken. Av

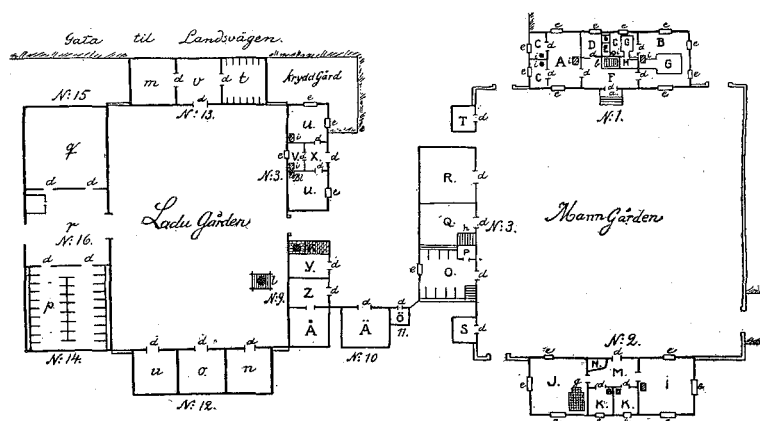

FIG. 2. HERRGÅRD I HALOLA BY I MANINGA.

dem framgår att hantverksmästarna hjälpligt följde med arkitekturmakens växlingar och stundom kunde åstadkomma aktningvärda resultat.

Sigurd Erixon har i sin uppställning av svenska gårdstyper kännetecknat den centralsvenska gården såsom en anläggning med särskild man- och fägård, åtskilda av en byggnadslänga.¹² Såsom mellansvensk storgårdstyp betecknar Erixon en anläggning, där "mangården och fägårderna lågo på ett visst avstånd från varandra som tvenne skilda och fyrkantiga komplex".¹³

De finländska herrgårdarna voro under hela 1700-talet i talrika fall av båda dessa typer. Jag har tidigare betonat det nära sambandet mellan dessa herrgårdars och de större bondgårdarnas plananläggning. Härtill kommer att 1734-års lag förordat ett sådant byggnadssätt, som dock krävde en rymlig tomt.¹⁴

¹² Skultuna bruks historia I, sid. 669.

¹³ a. a. 501, 512.

¹⁴ Gabriel Nikander, Byar och gårdar i Helsing, Borgå 1916, sid. 28, 103 f.

Den här återgivna planritningen av Ruotsila säteri i Satakunda år 1805 fig. 1 visar en gård, som påminner om Erixons centralsvenska typ, men som även bär tydliga spår av barockens krav på sträng symmetri. I närmaste anslutning till sin lärofader Sulzer hade den nämnde Estlander försökt formulera detta krav, då han säger att arkitekturen måste förete "en regelbunden karaktär i den yttre och inre formen, en noggrann proportion, en skickelig symmetri, en intagande eurythmie emellan det hela och dess delar, emellan längden, höjden och bredden av dem bägge samt emellan byggnadens anseende och ägarens värdighet, läge och förmögenhet". Så storståtliga fordringar kunde den finländska lantadeln i vanliga fall icke uppfylla, och byggherren på Ruotsila hade nöjt sig med att anordna drängstuga och bodar såsom flyglar till corps de logis'et, vars bottenplan i sin tur vittnar om tidens krav på sträng symmetri.

Planen från Halåla i Maninga, fig. 2, i yttersta Savolaks visar en Erixonsk

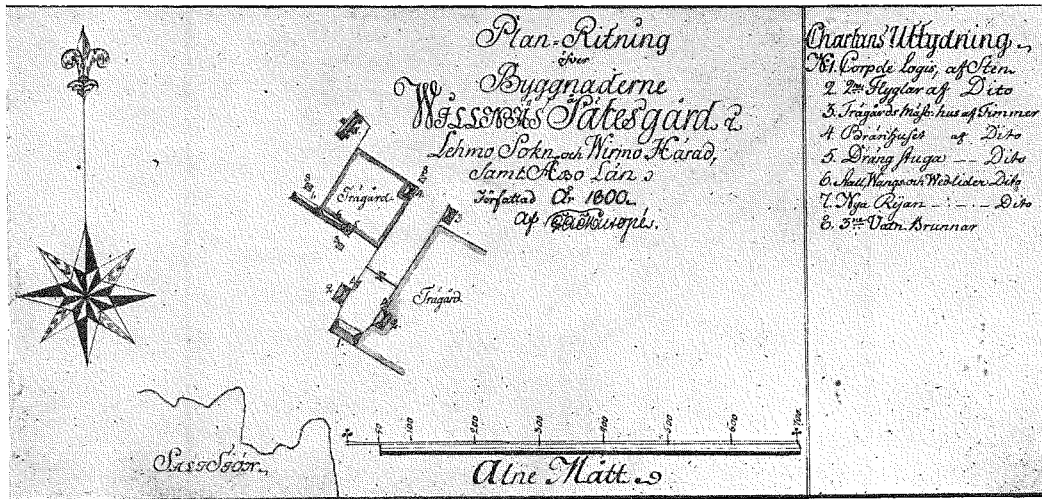

FIG. 4. BRANDV. NR 3696, VILLNÄS.

naderna, som enligt Schnitler är typiskt för renässanstidens trädgårdskonst i Norden.¹⁶ Samme författare har betonat, att den franska trädgårdskonsten tidigt blev uppmärksam i Sverige. Dyningar av denna uppfattning nådde vårt land. I en Kalmsk avhandling av 1754 angives teorien sålunda: "Den mest brukeliga och vackraste figuren av en krydd- och trädgård räknas vara en kvadrat eller ett oblongum, emedan däri efter trädgårdsmästarekonst de meste regulariteter och de behageligaste prospekt kan inrättas."

Här framställs icke ännu tydligt kravet på axiellt samband mellan hus och trädgård, men några årtionden senare framföres tanken både i skrift och handling. Direktören Busch på Åminne förklarar på 1770-talet, att uppfartsvägen bör gå rakt mot sätetsbyggnadens huvud-

ingång, och även på trädgårdssidan bör mittelgången utgå från portalen. Detta ideal blev ej förverkligat på Åminne, men t. ex. på Tykö bruk, fig. 5. Vårt lands fattigdom på häckväxter medförde givetvis modifieringar av det franska schemat, och endast större trädgårdar ha ett verkligt parterrparti och perspektivalléer. Så sent som på 1790-talet genomförde överste Gripenberg på Voipala i Tavastland en gårdsanläggning, som genom byggnadernas konstrikt symmetriska placering och trädgårdens indelning förde det symmetriska idealet nästan till karrikatyr. Vid denna tid hade redan en konkurrent till den arkitektoniska trädgården framträtt genom den engelska landskapsträdgården. I slutet av 1780-talet gör den nya smaken sig gällande först i litteraturen, och strax därefter i den handgripliga verkligheten. I början av det följande decenniet anlade professor Haartman på sin egendom Raadelma utanför Åbo en engelsk trädgård. Samtidigt anlade pro-

¹⁶ C. W. Schnitler, Trädgårdskonstens historia i Europa, sid. 143, 153, 158, 161 ff.

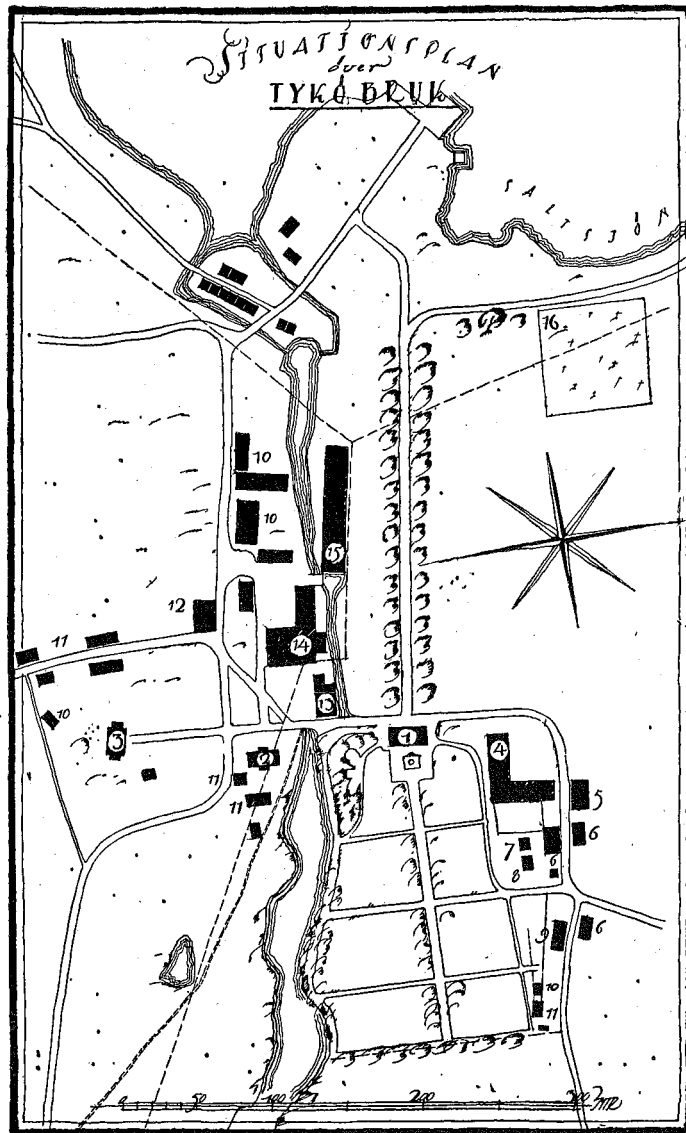

FIG. 5. SITUATIONSPLAN ÖVER TYKÖ BRUK, EG. FINLAND.

fessor Bonsdorff på Brinkhall nära Åbo en trädgård, som han själv ansåg vara engelsk, men som av Porthan åsattes beteckningen tysk. Denna anläggning förledes på sidan om karaktärshuset, som

omgavs av en äldre symmetrisk trädgård. Också lagmannen, sedermera landshövdingen Wibelius försökte sig på en engelsk anläggning vid denna tid, och Gustaf Mauritz Armfelt hyste på 1790-

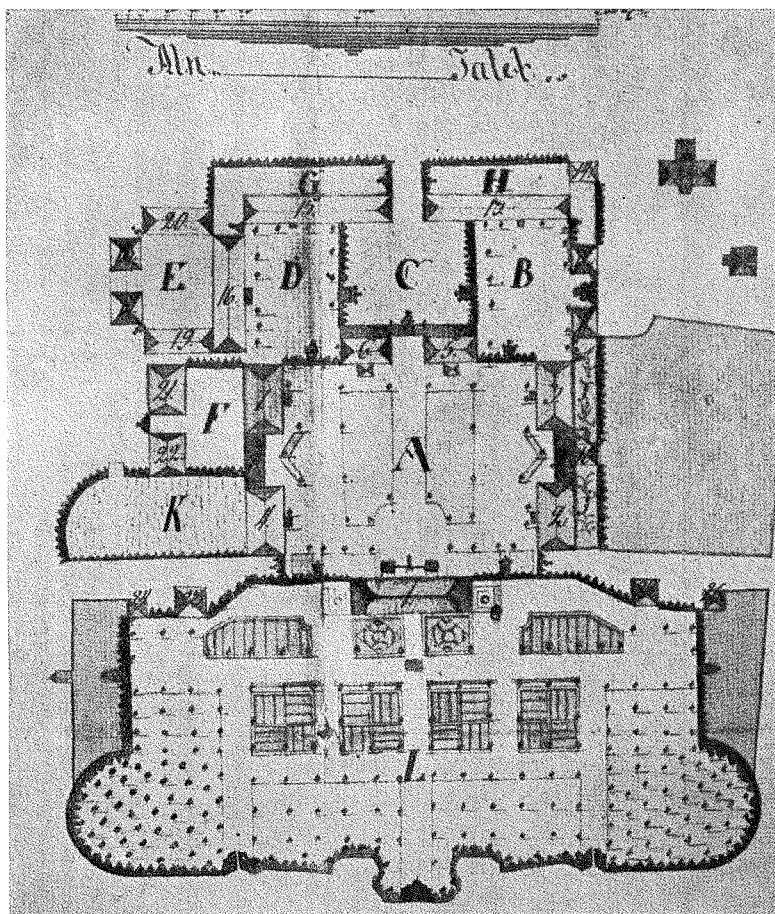

FIG. 6. PLAN AV VOIPALA GÅRD I TAVASTLAND 1799.

talet planer att skapa en sådan vid godset Viurila, granngård till Åminne. Den gamla smaken bibehöll sig dock, i synnerhet på enklare gårdar, långt in på det 19:de seklet.¹⁷

Att den nya trädgårdsstilen skulle verka nedbrytande på barockens fina konst att komponera byggnaderna på en gård till en helhet inbördes och med

trädgården, framgick genast. Då Armfelt med sin far diskuterade ett blivande karaktärshus på Viurila, förklarade han, att man icke behövde "en sammanhängande arkitektur på en egendom, som har tournuren av en engelsk park". På denna plats vore ett trähus gott nog. Dessa tankar förebåda den utveckling, som i många fall förvanskade det 19:de seklets herrgårdar till ett slags villaanläggningar.

¹⁷ Jfr. G. Nikander, Hist. Tidskr. anf. st. sid. 81 ff.

FIG. 7. SJUNDBY, NYLAND.

Materialet för de flesta herrgårdsbyggnader var som antytt trä. "Moget furutimmer" fanns ännu i landets skogar i tillräckliga mängder, och trähusen ställde sig billigare än de av sten, i synnerhet som både förmågan att tillverka tegel och att rätt grunda och isolera stenmu-

rar lämnade mycket övrigt att önska. Då Hisinger omkr. 1770 uppförde flera bopingshus av sten på Fagervik, ansåg landshövdingen i länet sig skyldig att omnämna det märkliga företaget i en riksdagsrelation, och när en fältkamrer Weckström på 1780-talet på sin gård

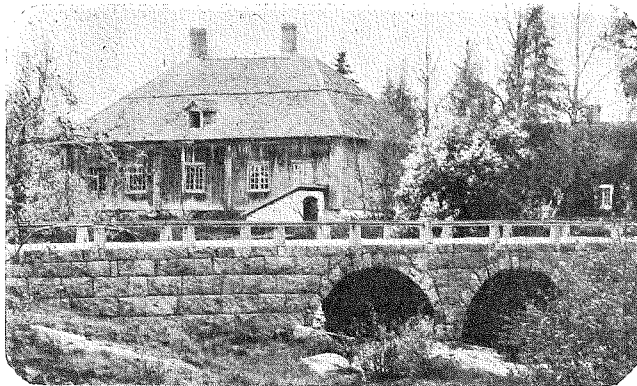

FIG. 8. FLYGEL, YLÅNE GÅRD.

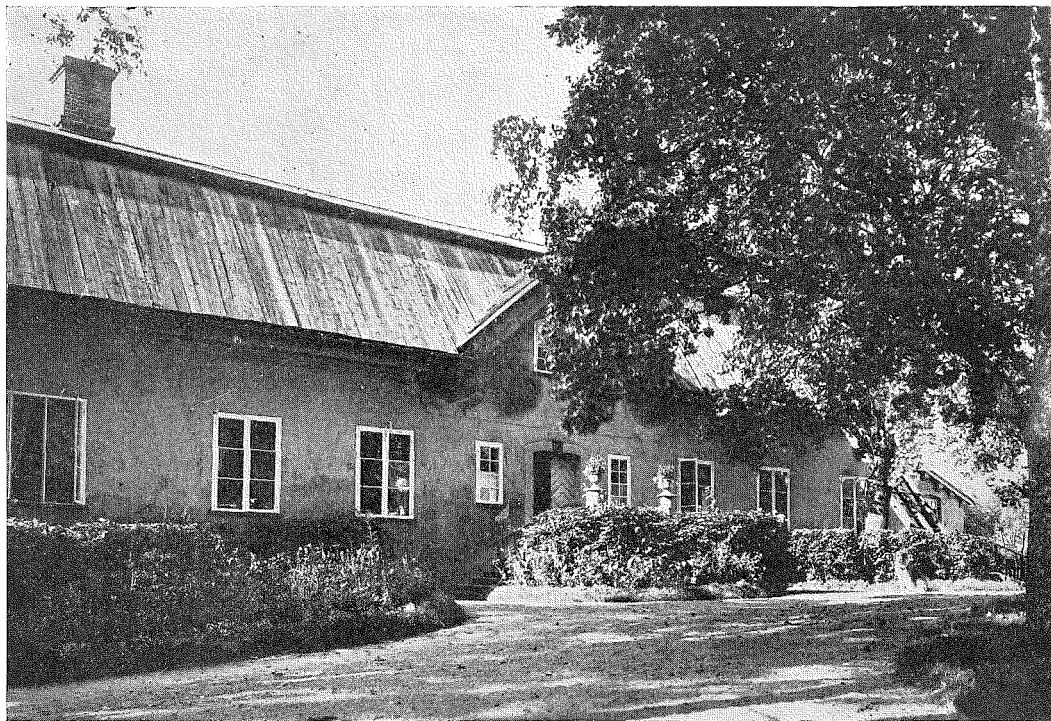

FIG. 9. NUHJALA GÅRD I EG. FINLAND, UPPFÖRD 1762.

Domarby nära Hälsingfors uppfört ett halft dussin stenhus, antecknade Porthan i sin geografi, att både man- och ladugård på denna egendom voro uppförda av sten.

Det var över huvud endast ett fåtal av landets förmögaste män, bland dem några brukspatroner och arméleverantörer, som hade råd att uppföra större stenbyggnader. Såsom känt uppmuntrade dock regeringen sådana företag med skattelindring för byggherren.

I början av 1700-talet hade många herrgårdar bottenplaner, som endast voro utökningar av den svenska bondens vanligaste byggnadstyp, parstugan med ett stort rum på var sin sida om en genom-

hela huset gående förstuga, vilken i Finland vanligen hade utgång till vardera långsidan av huset och då kallades långfarstu. T. ex. den Nordenskiöldska egendomen Eriksnäs i Nyland hade omkring 1740 en sådan indelning, där man förlängt huset vid vardera gaveln. Så sent som 1776 uppfördes i Helsinges socken en medelstor herrgårdsbyggnad efter detta schema, dock utan långfarstu. Äldre officersboställen, som utförts enligt Erik Dahlbergs modellritningar av 1687, erinra även de om bondstugornas planindelning.¹⁸

¹⁸ G. Nikander, Byar och gårdar i Helsinges sid. 116 ff. Jfr. V. Lorentzen, Dansk Herregaards Arkitektur, sid. 170 f.

FIG. 10. NUHJALA GÅRD I EG. FINLAND, UPPFÖRD 1762.

Uti de modellritningar, som 1727 och 1730 utfärdades för prästgårdar och officersboställen, hade däremot barockens krav på symmetri slagit igenom. Det viktigaste rummet förlägges nu till byggnadens mitt. Bäst kommer detta till synes hos de större boställena. Överstebo-stället av 1730 och boställena från kaptensrang uppåt av 1732 utvisa en fullkomligt symmetrisk plan med ingångsdörren mitt på ena långsidan, därinnanför en långsträckt förstuga samt en nästan kvadratisk sal i husets mittparti samt två lika stora kamrar i vardera gaveln.¹⁹

En bevarad ritning till Saaris överstebo-

ställe nära Åbo av år 1727 visar en sådan fullt symmetrisk plan. Då huset 1777 byggdes upp på nytt, hade man något tummat på symmetrien för att vinna i bekvämlighet. Denna "femrumstyp" blev mycket vanlig på våra mindre herrgårdar och på prästboställena liksom i bostäder för "bruksbetjante" vid de större industriella verken.

De mindre herrgårdarna bebyggdes på 1700-talet i regel med envåningshus, men under seklets senare del begynte storgodsägarna uppföra också tvåvåningsbyggnader. Både på trä- och stenhus sökte man ge liv åt väggytorna genom regelrätta tak- och "skiljelister". Trähusens dörr-

¹⁹ Dahlström, a. a. sid. 9, 14 f.

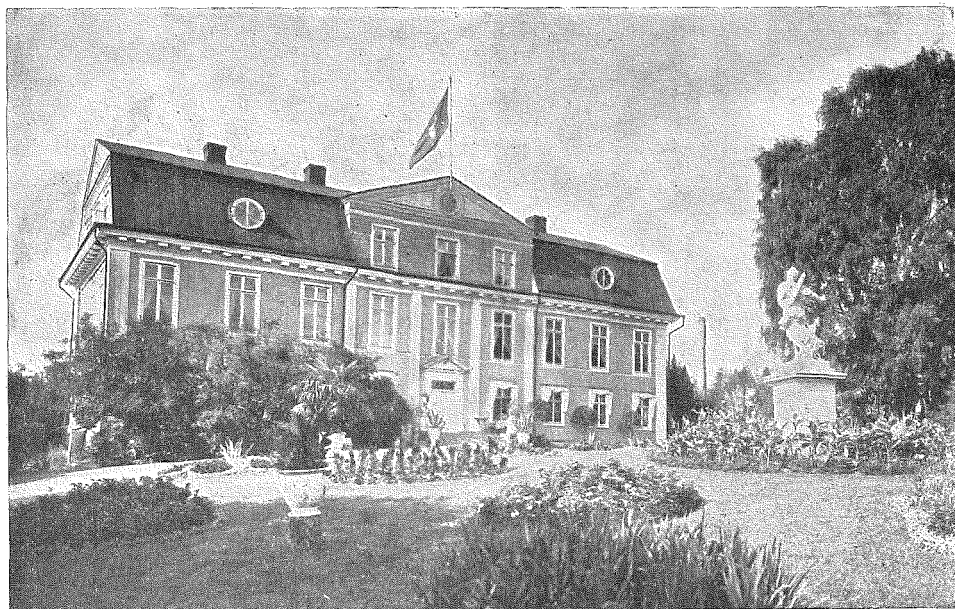

FIG. 11. SVARTÅ, NYLAND, UPPFÖRT ENL. RITNING AV ERIK PALMSTEDT.

och fönsterfoder gjordes mera dekorativa — nästan i överdriven utsträckning — genom träsniderier. Icke heller drog man sig för att i trä efterbilda putsrustik, en imitation i andra potens sålunda.

Mot slutet av 1600-talet hade man redan begynt rödfärga adelsgårdar och officersboställen. Under större delen av det följande seklet nådde man icke längre. Såsom en extra lyx ansågs på 1740-talet, att fönsterkarmar, luckor och knutar blåmålades, förmodligen i oljefärg. Under den gustavianska tiden strökos dessa partier ofta med modiefärgen pärlgrått. Mot slutet av seklet målades de ansenligaste trähusen, såsom Svartå, med gul oljefärg. Karaktärshuset på Voipala var 1799 målat med ljusgrå oljefärg, medan brädtaket här som annorstädes var rödmålat. För stenhusen var en ljusgul

färg av viktriol och kalkvatten omtyckt här liksom i Sverige.²¹

I våra enkla lanthus tilldrager sig takformen stor uppmärksamhet. De italienska eller säteritaken voro ganska sällsynta här, sannolikt beroende på svårigheten att anskaffa taktegel och plåt för täckningen. Då Sjundby slott restaurades efter Stora ofreden, erhöll byggnaden ett slags säteritak fig. 7, sådana uppfördes på de åländska kungsgårdarna på 1740-talet och ännu så sent som omkr. 1810 uppförde en Nordenskiöld ett hus med sådant tak på Frugård i Nyland. Vanligare voro de höga sadel- eller valmtaken, fig. 8, flygel på Yläne gård. Från sekelmitten vunno mansardtaken stor popularitet, utgående från Stockholm.

²¹ Jfr. R. Josephson, Stadsbyggnadskonst i Stockholm, sid. 282 ff. 327.

FIG 12. BJÖRKBODA BRUKS CORPS DE LOGIS, ÅBOLAND.

Det finländska täckningsmaterialet, näver med takved av sågbräder, lämpade sig väl för denna takkonstruktion. Det äldsta av mig kända privathuset med sådant tak är den här avbildade huvudbyggnaden på Nuhjala, av år 1726. där frontornas spetsiga vinkel kan vara en reminiscens av de höga taken. I början av 1800-talet hade man så vuxit från dessa, att man kallade dem "obehagliga". Mansardtaget erhöll ofta en frontespis med rum. Ett tvåvånings mansardhus med frontespis se vi i Svartå corps de logis, ett av landets vackraste hus på sin tid, fig. 11, en enklare byggnad efter samma schema i Björkboda, fig. 12. På 1790-talet göra de låga s. k. platta taken sitt inträde med decenniets utpräglade nyantika byggnadsstil, så t. ex. Brinkhall 1793 och Jockis år

1794, men mansardtak uppfördes ännu in på 1820-talet.

På byggnadernas fasta inredning nedlades mycken omsorg. Rummen bli ljusare genom att fönstren göras högre och rutorna större, det senare en följd av den inhemska glasindustriens framsteg. Om ett kvadratisk fönster hade fyra rutor, kallade man dem "fulla" rutor. Innan fönster komma småningom i bruk. Ännu 1762 säger en Åbodissertant, att den som har råd därtill bör skaffa dubbla fönster åtminstone på norra sidan, ehuru rummen därigenom blevo litet mörkare. Han rekommenderar också "kittfönster" som bättre än de av bly.²³ Båda dessa önskemål voro förverkligade på större gårdar

²³ Kalm — Inberg, Huru trähus — — göras väl warma, sid 9.

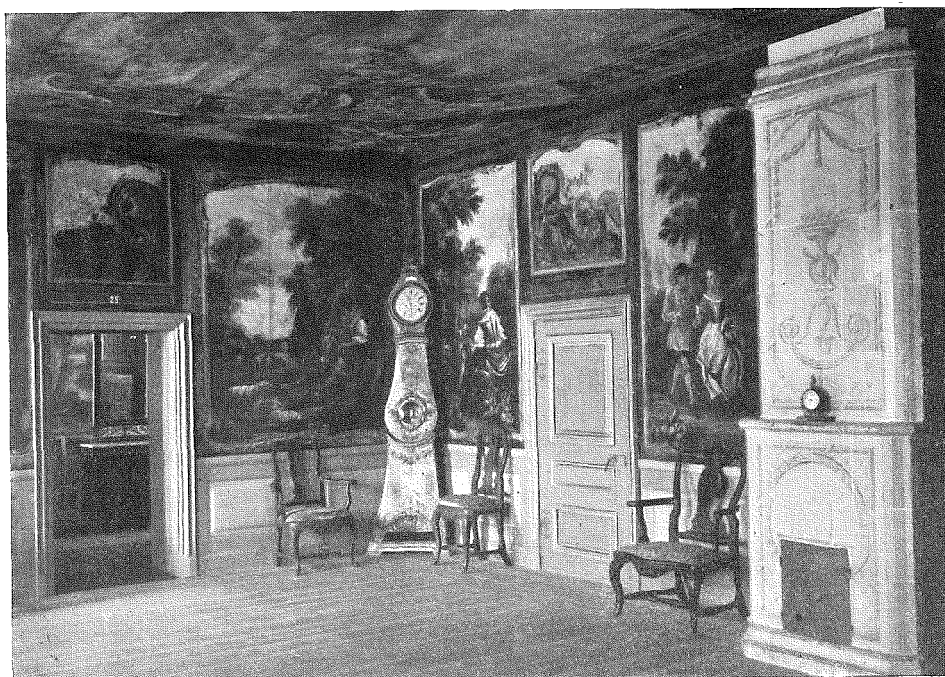

FIG. 13. JACKARBYSALEN I NATIONALMUSEET I HELSINGFORS.

vid sekelskiftet, ja man hade stundom dubbla fönster på alla sidor av huset. Samma auktoritet uppmanar folk, som vill ha varma rum, att brädså väggarna och liksom taket. Sedan de överklustrats med karduspapper kunde "man sedan låta en målare måla därpå vad man finner vackrast". Endast sällan följdes detta råd bokstavligen. På Tervik gård i Nyland hade man sålunda panelat väggarna till hela deras höjd. Vanligare var, att man anbragte en "bröstpanel" kring rummet och spände väv eller papper på väggarnas övre del. En sådan rumsinredning i sin förnämaste gestalt har från Jackarby gård invid Borgå — på sin tid tillhörig general von Essen i Fänrik Ståhls sägner — räddats till Nationalmuseet i Helsingfors, fig. 13. Huru ett

sådant praktrum kunde vara utsmyckat vid sekelslutet framgår av följande entusiastiska beskrivning av "salen" på Voipala, härrörande av byggherren, överste Gripenbergs egen hand.

"Stora salen" — ordet salong nyttjades vid denna tid ytterst sällan i Finland — gick mitt genom husets andra våning och hade tre fönster mot mangården och tre mot trädgården. Salen hade "en ganska välgjord bröstpanel i spegelfacon, dock till skiftes runda, ovala samt fyrkantiga speglar, panelat tak, tapeterne av lärft jämte dörrstycken; tapeterne målade i facon av marmorpelare med däremellan varande landskaps- och jaktstycken, allt ganska prydeligt och väl gjort. Tapeterne äro dock med limfärger, men panelningar, fönster och dörrar med oljefärger

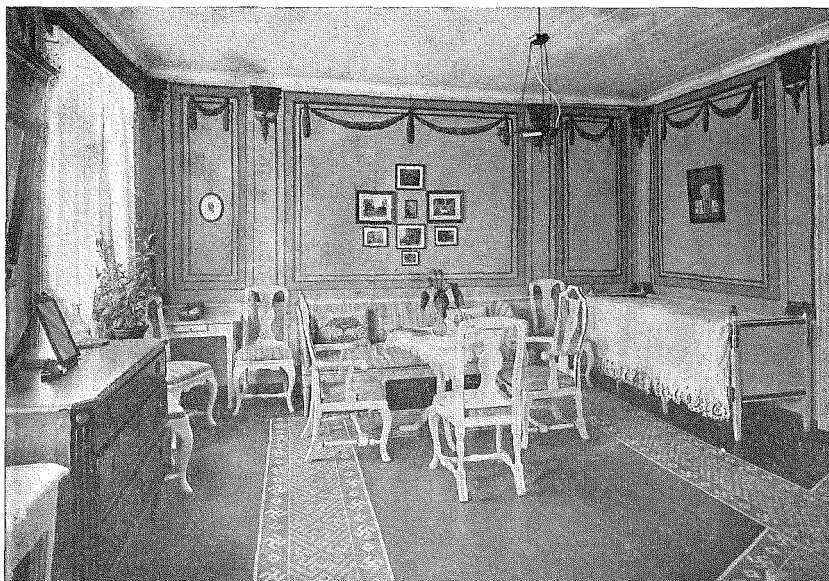

FIG. 14. FRUGÅRD, SAVOLAKS. MÅLNINGARNA SÄGAS VARA UTFÖRDA AV EN DEKORATÖR FRÅN STOCKHOLM.

målat, de förre med pärlefärg, men de senare eller dörrarne som även äro inrättade à deux batant, med mahogny färg. I rummet är även stor rörspisel av grön och vit porcelaine med dörrar av polerad mässing.²⁴

Enklare rum brukade ha väggfälten målade i limfärg med ritade "arabesker", helst så att man iakttog "skillnad i ritningen av arabeskerna," i de skilda rummen. Under den gustavianska tiden användes också pilastrar och girlander som dekorativa motiv (fig. 14). Allt från mitten av seklet användes även målade papperstapeter. Såsom dekoratörer använde man konterfejare och ritmästare. Vid inredningsarbetena på Svartå och

Fagervik torde ingen mindre än Jean Louis Desprez ha medverkat.

Den äldre tidens hörnställda öppna spisar hade vid sekelskiftet tämligen allmänt fått ge vika för kakelugnar, ofta i "kolonn"- eller altarform t. ex. i blått och vitt eller i rött och vitt med flera färger. Då karaktärshuset på Yläne gård uppfördes av friherrinnan Lybecker år 1793, rekommenderade man från Stockholm helvita kakelugnar. Friherrinnans broder, hovrättsrådet Hisinger vistades nämligen i huvudstaden och skrev i september däriifrån till sin syster, att kakelugnsmakaren förklarade, att han ej kunde leverera ugnarna på utsatt tid, emedan "printsessans Palais" och nya komedihuset skulle ställas i ordning till den 1 november. Hisinger tillägger: "Jag ser nu i printsessans nya rum, att de flesta kakelugnar

²⁴ "Allmänna brands" arkiv i Stockholm, n:r 3709.

där äro helt vita, ehuru rummen äro målade med flere färger. Jag lär således åtminstone även taga några vita för min syster." Brevet visar, att man anlidade förstklassiga leverantörer, och att man var snar att taga efter noviteter.

Först något årtionde senare, då empire-smaken helt slagit igenom, blevo helvita kakelugnar de vanliga här. Ett liknande utslag av empirens förkärlek för neutrala enhetliga ytor kunna vi se däri, att bröstpanelerna försvinna och efterträdas av obrutna väggytor. Den gustavianska tidens rikt snidade fönster- och dörrfoder ersättas likaså med mera arkitektoniskt hållna omfattningar både i interiörer och fasader.

Den gustavianska tiden i Finland var i det hela en lyckosam tid med vackra framsteg i näringslivet och i kulturell förfining. I synnerhet var tiden en period av uppräckning för borgerskapet. Hela livsföringen antog ny karaktär; i stället för att de förmögna klasserna tidigare med förkärlek samlat lösegendom i form av dyrbara metallföremål och textiler, begynte man egna större uppmärksamhet åt byggnadssätt och trädgårdskonst, åt rummens fasta inredning och åt mobilierna. Importen av utländska och rikssvenska konstindustrialster var livlig, och tack vare tidevarvets högt utvecklade stil-känsla kunde man också i anspråkslösa förhållanden åstadkomma värdefulla resultat.

SOMMARMÖTET I UPPSALA 8—11 JUNI 1922.

För första gången på många år hölls det sedvanliga sommarmötet av de kulturhistoriska föreningarna i en stad nordligare än Stockholm. Därför hade man också glädjen att se som deltagare personer från de nordliga landskapen, av vilka flere knappast förr varit med om sådana sammankomster. Att Uppsala valdes till mötesplats hade denna gång även sin särskilda anledning däruti, att denna vår Gustavianum skulle stå färdigt som institutionsbyggnad för de kulturhistoriska och konsthistoriska vetenskaperna vid Uppsala universitet. Av dessa lokaler hade museet för de förhistoriska samlingarna öppnats i mars, museet för de senare århundradenas kulturhistoria blev först genom en särskild kraftansträngning av icke uppsaliensare färdigordnat i sista minuten, natten innan första mötesdagen. Med hjälp av amanuenserna Sigurd Erixon och Ernst Klein från Nordiska Museet och Per Axel Olsson från det Kulturhistoriska Museet i Lund lyckades professor Nils Lithberg få denna samling presentabel.

Då redaktionen av Rig hoppas av annan hand erhålla en översiktlig framställning av de i Gustavianum inrymda

museernas utseende och uppställning, behöva vi icke nu ingå på en närmare redogörelse för de skilda samlingarna.

De föreningar, som denna gång kallat sina medlemmar till möte voro Föreningen för svensk kulturhistoria, Svenska fornminnesföreningen, Uplands fornminnesförening samt Svenska Museimannaföreningen. Första dagen hade prefekten för den konsthistoriska institutionen prof. A. Hahr upplåtit dess lokal som mötesplats. De senare dagarna höllos föreläsningarna i Universitetets lärosal n:r IV, som Universitetets rektor ställt till förfogande.

TORSDAGEN DEN 8 JUNI. — SVENSKA MUSEIMANNAFÖRENINGENS DAG.

För att invänta morgontågen började sammanträdet med demonstration av museilokalerna i Gustavianum. Sedan samlades de till ett femtiotal uppgående deltagarna till mötet i den konsthistoriska föreläsningssalen. Doktor G. Upmark öppnade mötet med några minnesord över Föreningens bortgångne ordförande Oscar Montelius, vilket anförande Föreningens ledamöter åhörde stående. Där-

efter förrättades val. Till ordförande utsågs Gustaf Upmark, till sekreterare Nils Lithberg och till skattmästare Otto Janse. För Uppsalamötet utsågos till vice ordförande prof. A. Hahr och till vice sekreterare amanuensen A. Julius. Ett stadgeändringsförslag om medlemskap för föreningen godkändes.

Genom detta beslut har § 1 av Föreningens stadgar fått följande lydelse:

Föreningens ändamål är att utgöra en sammanslutning mellan personer, som i egenskap av föreståndare eller tjänstemän arbeta eller hava arbetat vid svenska museiinstitutioner och som anmäla sig önska i Föreningen inträda. Kollektivt medlemskap må kunna erhållas av museum eller sådan förening, som äger museala samlingar; vid sammanträde äger dylik institution att låta sig företrädas av sin samlingsvärdare.

Uteslutna äro dock de, som vid sidan av museiverksamheten idka yrkesmässig handel med konst- eller antikvitetsföremål. Styrelsen äger bedöma, om och när detta inträffar och anmäles vid nästa möte den åtgärd, som av styrelsen vid sådant tillfälle blivit vidtagen.

Sedan de egentliga föreningsärendena sålunda genomgått lämnades ordet åt professor August Hahr, som i ett med ljusbilder belyst föredrag lämnade en utförlig redogörelse för Uppsala universitets konstsamlingars uppkomst och historia.

Uppsala universitets konstsamlingar äro, ehuru visst icke på något sätt svår-tillgängliga, relativt föga kända och uppskattade. Konstföremålens antal uppgår till över 600. Även ett betydande antal värdefulla teckningar och gravyrer

räknades ursprungligen hit, men tillhöra nu bibliotekets samlingar.

Hela den stora samlingen har sedan 1905 bildat ett viktigt dekorativt element i universitetshuset, där dessförinnan sedan byggnadens tillkomst endast den större kontingenten av porträtt, en mängd gipsavgjutningar och Gustaf Adolfs praktskåp haft sin plats.

Före 1905 hade universitetet en särskild museilokal i nuvarande polikliniken och ännu tidigare befann sig denna i Gustavianum, som sedan 1840-talet härbärgerade en stor del av de akademiska konstsamlingarna. Mången äldre torde ännu minnas tavlorna och skulpturerna i Gustavianums övre södra sal med dess mellan fönstren anordnade skärmar.

Där vakade över sina skatter på 50- och 60-talen dåvarande ritläraren prof. Johan Way, en f. d. artillerilöjtnant, som ägnat sig särskilt åt miniatyrmåleriet och vid 40 års ålder fick en fridfull befattning vid universitetet efter att redan 1820 av konstakademien ha hugnats med professorstitel. Han blev dock ej museets prefekt förrän efter bibliotekarien prof. Johan Henrik Schröders död 1857, men spelar i samlingarnas historia en betydande roll. Det var nämligen Way, som 1834 gav uppslaget till bildande av ett universitetets konstmuseum, vilket förslag mottogs med sympati. De gåvor Way ställt i utsikt från svenska artister och konstälskare läto icke vänta på sig. Redan samma år underrättade general Carl Hård i Uppsala konsistoriet, att han till akademien för inrättande av ett konstmuseum testamenterat sin dyrbara och betydliga samling av olika slags konstverk. Donationen tillföll universi-

tetet vid Hårds död 1840 och då vid denna tid universitetsbibliotekets överflyttning från Gustavianum till Carolina successivt försiggick, kunde bibliotekarien Schröder i oktober 1841 anmäla, att såväl den Hårdska som en nyligen tillkommen samling, den Stjerneldska, blivit uppsatta i de lokaler, som nu innehas just av konsthistoriska institutionen. Redan året därpå beslöt man att åt konstmuséet anvisa södra salen i övre våningen. Flyttningen drog ut på tiden och blev först sommaren 1847 fullbordad. Den förste prefekten var faktiskt, ehuru ej utnämnd, J. H. Schröder. De första amanuenserna voro fil. kandidaterna Carl Johan Bergman och Bernhard Elis Malmström.

Därmed hade konstmuséet blivit en fast institution med egen lokal och egen prefekt. Institutionen består alltjämt, men är icke sammanförd till en enda lokal.

Efter en gemensam lunch å den gamla studentrestauranten Phoenix återvände man till de allvarigare förhandlingarna, vilka inleddes av professor Nils Lithberg, som höll föredrag om "Museerna och hembygdsforskningen".

Hembygdsforskning är ett jämförelsevis ungt begrepp i vår kultur. Bygdeforskning är oss känt av gammalt, men detta ord betecknar mera ett arbete, som av forskare från andra orter bedrivs inom en viss bygd. Hembygdsforskning däremot erhåller en starkare betoning av ett arbete inifrån, ett arbete, som upp bäres av kärleken till hembygden samtidigt som det är avsett att befästa denna kärlek.

Hembygdsrörelse med allt vad dit hör, hembygds kunskap, hembygdsvård, hem-

bygdsforskning, alla dessa namn tillhöra det 20:de århundradet, och det är betecknande, att intet av dessa begrepp är känt för vår sista stora encyklopedi Nordisk Familjebok.

Med detta har emellertid icke sagts, att hembygdsrörelsen såsom sådan skulle leda sin tillvaro från endast de sista 20 åren. Ordet är nytt, men de intressen, för vilka det är ett uttryck, äro av betydligt äldre datum.

Hägen för utforskandet av svensk bygds historia kan spåras omkring år 1600, då Johannes Buræus med Karl IX:s bistånd börjar beresa vårt land. Vägen går vidare över de av Gustaf Adolf inrättade antikvarietjänsterna till storhetstidens intresse för landets fornlämningar. Vid slutet av 1600-talet tillkomma de naturvetenskapliga intressena och över Linné och hans tidevarv går nu den svenska bygdeforskningen vidare till Götiska Förbundet, Afzelius och Adlerbeth.

Ett fullt målmedvetet uttryck erhåller hembygdsforskningen dock först vid mitten av 1800-talet, då den första fornminnesföreningen stiftades, Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen, år 1856. Sedan stiftades i rask takt den ena liknande föreningen efter den andra. 1869 tillkomma Upplands fornminnesförening och Svenska fornminnesföreningen. Men den stora livaktigheten från 1860-talets början mattades snart. Men omkring 1880 äro vi inne i en återupplivandets period, som dock åter följes av en död tidrymd fram till sekelskiftet. Under det nya århundradet har intresset blivit allt större.

Det är härads- och sockenföreningarnas tid, som ingår med det nya århundradet, intresset lår så att säga flyttat ut i bygderna. Vid sekelskiftet uppgick antalet kulturhistoriska föreningar och fristående museer till omkring 30. Nu torde antalet vara inemot 150.

Fornminnesföreningarnas verksamhet kom — ehuru från början bredare tänkt — att huvudsakligen gå ut på musealt föremålssamlande. Intresset för folkslöjden hade ett vidare syftemål: att med grundlig kännedom om den gamla allmogeslöjden och på denna som grund bygga en ny nationell slöjd. Den första hemslöjdsföreningen stiftades 1873, men först efter det nya seklets ingång har intresset för slöjden tagits om hand av smärre bygdeföreningar. Flera av dessa hemslöjdsföreningar äga rätt betydande samlingar av gamla allmogeföremål och ha genom anordnande av utställningar bidragit till att fästa allmänhetens uppmärksamhet på den rika gammalmansodling, som ännu lever i svensk bygd.

Intresset för tillvaratagandet av minnena av vår gamla odling har gripit vidare. Folkhögskolorna ha kommit med i hembygdsarbetet och en organisation av betydelse för hembygdsforskningen blir säkerligen även det 1918 stiftade Jordbrukarungdomens förbund. Slutligen ha även folkbildningsarbetarna riktat uppmärksamheten på allmogens gamla materiella och andliga kultur.

Talarens översikt av hembygdsrörelsens behov och utveckling visar en folk-rörelse med starka rötter. Fornminnes- och hembygdsforskningarna med deras museer ha utan tvivel varit den bidra-

gande faktorn vid skapandet av hembygdsintresset hos vårt folk.

Museimännen i huvudstaden sågo med betänksamhet hur provinsmuseer och bygdemuseer växte upp likt svampar ur marken. Hur skulle det gå med möjligheten till överblick och vetenskapligt studium av de gamla kulturföremålen, när de splittrades på en massa platser? Vart ta bysamlingarna vägen, när de första årens hetta är över och ledaren är borta? Vore det ej bäst att först som sist stävja detta museumsraseri? Frågorna ha fog för sig. Dessa lokala föreningar ta ett stort ansvar på sig, när de från de gamla hemmen och den forna omgivningen rycka ut en mängd föremål att gå en oviss framtid till mötes. Framför allt måste hos dessa småmuseer inpräglas nödvändigheten av, att varje föremål numreras och att om detsamma göras alla de anteckningar, som kunna erhållas rörande omständigheterna för dess anträffande, dess forna ägare, till detsamma knuten tradition, om dess namn, användning, tillverkare o. s. v. Ty dessförutan är föremålet värdelöst för framtidens forskning. Ett ovist nit kan här göra mera skada än gagn.

Men trots allt huvudskakande stå vi nu där med våra 150 föreningar. Det gäller ej längre deras vara eller icke vara. Det gäller i stället att se till, hur läget kan utnyttjas så, att det stora arbetet verkligen blir kulturforskningen till gagn.

Problemet rör nu, hur museerna skola vara den kulturhistoriska bygdeforskningen till stöd. Dennas uppgift är framförallt att rädda föremål, som ryckts lös ur sin ursprungliga omgivning och ge dem en hemstad. Det systematiska insam-

lingsarbetet är en uppgift i andra rummet. Nödvändigt är även räddandet av ännu levande tradition om de gamlas liv och åskådning, sång och diktning.

En annan uppgift för hembygdsforskningen är att i bild och beskrivning tillvarataga i bygden befintliga fornlämningar och märkliga byggnader och dylikt samt porträtt av bygdens folk. En uppgift för sig är ortnamnsforskningen och bygdens språk. Sist kommer studiet av de skrivna källorna.

Redan de äldsta fornminnesföreningarnas arbetsprogram innefattar det mesta av det, som nu blivit hembygdsforskningens uppgift. Men det breda kulturhistoriska intresset fick snart vika och museiintresset blev huvudsak. Ansatser till återupptagande av det gamla mångsidiga programmet ha emellertid icke saknats. En del föreningars publikationer ha fått en synnerligen allsidig läggning.

Föreningarna ha utfört antikvariska och allmänt topografiska arbeten av stor omfattning. Dels i samband med Nordiska museets byundersökningar, dels fristående ha hithörande organisationer grundat arkiv innehållande uppteckningar rörande folkets liv, tro och diktning. Fornminnesföreningar ha vidare igångsatt uppteckning av den gamla folkmusiken och lämnat stöd åt folkspråkets upptecknande.

Den här i korthet refererade översikten torde ge svar på frågan, huruvida museiorganisationen är vuxen att stödja, måhända även samla kring sig hembygdsforskningen. Det är nödvändigt, att museimännen på allvar göra klart för sig, vilken ställning de skola intaga till

denna rörelse. Till slut framhöll talaren starkt värdet av ortsombudsorganisationen.

Men framförallt är det nödvändigt, om museernas arbete ej skall förvissna till torrt föremålssamlade, att vi söka anslutning till och näring från hela den rörelse, som gjort till sin uppgift att lära känna vårt land och våra fäders odling samt på denna grund uppbygga nya starka värden i byggnadskonsten, i slöjden, i hemlivet, i helgdagsbruken, som stå fasta därför, att de ha sin rot i vår gamla svenska jord.

I den efter föredraget följande diskussionen yttrade sig, förutom föredragshållaren, bl. a. professorerna Almgren och Wide, doktorerna Janse och Arne samt rektor Odhner.

Sedan diskussionen förklarats avslutad, höll doc. Arvid Odencrantz ett föredrag om "Fotografering för museiändamål och plåtars och kopiers behandling och vård".

Det synes på åtskilliga håll hos museimän finnas en viss misstro mot fotograferingen, framhöll tal. — åtminstone att döma av teckningarnas rikliga förekomst som illustrationer till hithörande avhandlingar. Lika väl som en teckning kan vara illa utförd och böra förkastas kan detta vara fallet med en fotografi. Skillnaden är, djupast sett, det subjektiva moment, som alltid finns i teckningen. Det kan vara av godo, ty man kan vinna på att utesluta onödiga detaljer eller på att framhäva otydliga men betydelsefulla sådana. Det kan vara av ondo, om förutfattade meningar eller oriktig uppfattning bekäja utföraren.

Kameran återger däremot objektivt. Gäller det att illustrera, vad författaren vill framhålla, kan en teckning vara bättre, men gäller det bevis, är den rena fotografien det rätta.

Men även för en teckning är fotografien ett värdefullt underlag, ty gör man en vanlig blåkopia av plåten kan man efter behag teckna med tusch på denna. Vid reproduktionen synes, om den skötes rätt, det blåa underlaget ej alls. Eller man kan teckna på en vanlig silverbild och sedan bortlösa den med någon försvagare — resultatet blir i båda fallen ett utmärkt original för en fototypi.

Man måste emellertid av en fotografi fordra, att negativet är riktigt gjort, såväl i färgåtergivande som i perspektiv anpassat efter vårt seende och att dess kopiering ärsakkunnigt utförd. Det var på dessa trenne frågor tal. i det följande ville ingå.

Tal. framhöll att bromsilvret, som utgör plåtens ljuskänliga substans, lider av färgblindhet. Det har en mycket hög känslighet för violett och blått, hastigt sjunkande mot grönt och ytterst ringa för gult och rött. Vår flagga blir t. ex. ett mörkt kors på ljus botten! Man får alltså vid dylikt arbete blott föremålets form. Lyckligtvis finnes dock medel att råda bot för färgblindheten genom att behandla bromsilvret med lämpliga färgämnen, vilka göra det känsligt för flera färger. Man får då, alltefter infärgningen, ortokromatiska plåtar, som utom blått och violett även kunna avbilda gult och gulgrönt eller pankromatiska, som äro känsliga för alla färger, även om känsligheten alltjämt är störst för den blå delen av spektrum, men denna del kan dämpas genom s. k. "gulskivor".

Ett annat viktigt problem, som även fordrar mera förståelse är det perspektiviska. Man måste ha klart för sig att något "falskt perspektiv" ej finnes i fotografien, men väl ett felaktigt betraktande. Kameran ger oss ett centralperspektiv, d. v. s. ett sådant, som vi få, om vi placera ögat i en bestämd punkt, i vanliga fall nära mitten av objektivets bländare, och därifrån betraktar föremålet. Då man betraktar en färdig bild, vare sig i original eller reproduktion, håller man den emellertid i regel på avstånd för tydligt seende, 25—30 cm., och bryter således mot villkoren för det riktiga betraktandet. Men man kan betrakta bilden med den använda kamerans objektiv som lupp och då försvinner allt "onaturligt" och bilden får en naturlighet, som torde förvåna de flästa.

Men även med fullt korrekt tagning och betraktande ger en enda bild ej allt, vad fotografien kan prestera. De stereoskopiska bilderna äro därför av största värde. Vill man på bilden söka göra mätningar kan man inkopiera ett lämpligt sammansatt rymdgitter eller också utlägga lämpliga skalor i densamma.

Efter frågan om vederhäftiga fotografiska dokument kommer frågan om deras bevarande. Negativen äro minst besvärliga. De skola endast vara omsorgsfullt fixerade och väl uttvättade.

Plåtar liksom films skola förvaras på svalt ställe, varken för torrt eller fuktigt, inlagda i kuvert, fria från skadliga ämnen.

Bland kopiorna finnas många slag. Hållbarst äro äkta platinabilder och pigmentbilder med hållbara färger, men

dessa torde blott i undantagsfall komma i fråga. Det är nästan uteslutande framkallade eller utkopierade silverbilder, man rör sig med. I regel torde kopior böra bevaras uppklustrade, men varken underlaget eller klistret få innehålla skadliga ämnen. För museiändamål är torrklstringen att rekommendera. Mellan bilden och underlaget anbringas ett tunnt papper indränkt med en hartslösning; genom värme smältes denna så att bilden fästes. Hartsskiktet är en synnerligen god isolering från underlaget, det är vattenfritt och åstadkommer ingen buckling av underlaget.

Sammanfattar man synpunkterna på såväl goda bilder som bekvämt arbete och hållbara resultat, bör för museiändamål rekommenderas framställande av kopior på blanka framkallningspapper, vilka sedan torrklustras.

Det är säkert lika lönande som viktigt, att museimännen ägna intresse åt de här framförda spörsmålen. Just den tro på fotografiens objektivitet, som med rätta finnes, gör, att felaktiga sådana äro ännu farligare än felaktiga teckningar. Man kan väl säga, slutade tal., att fotografien kan var en god tjänare, men en dålig herre.

På kvällen samlades mötesdeltagarna i ett av de gamla nationshusen, i Västmanland-Dala minnesrika byggnad, vars stora sal ännu har kvar sin gamla karaktär, som minner om de gamla herrgårdarnas stora danssalar. Sedan supéen här intagits, samlades man i den ljusa juni-natten kring långborden under den murbegränsade trädgårdens lindar. Ärkebiskop Söderblom, Upplands fornminnes-

förenings ordförande, hälsade de utsöknes och riksantikvarien Otto Janse svarade å dessas vägnar.

FREDAGEN DEN 9 JUNI. — SVENSKA FORNMINNESFÖRENINGENS DAG.

Mötet öppnades å Universitetet. Till hedersordförande för Svenska fornminnesföreningen valdes enligt gammal plägsed en framstående representant för orten, ärkebiskop Natan Söderblom,

Första föredraget hölls av docenten Sune Lindqvist om Vendelfynden.

Vendelfynden utgöra som bekant de rikaste och märkligaste fornfynd, som gjorts i svensk jord. De 14 gravar, som där upptäcktes år 1881 vid rivning av kyrkogårdsmuren, äro samtliga hövdingegravar med synnerligen förnäma utrustningar. Det kanske märkligaste i denna serie av gravar är den påtagliga kontinuitet, som råder, oaktat hela gravfyndet sträcker sig över en tid av drygt 300 år. Detta talar för, att den hövdingasläkt, som här ligger begravnen, skulle hava innehåft makten under denna långa tidsföljd.

Med ett flertal skioptikonbilder lämnade doc. Lindqvist därefter en ingående jämförelse mellan de figurrika, praktfullt smyckade rustnings- och utrustningsdelarna i Vendelfynden och deras förebilder på kontinenten. Med stöd av dessa jämförelser hävdades därefter det samband mellan nordgermansk och sydgermansk kultur, som tydligen blivit på många sätt fruktbringande för de nordiska länderna. De nya intrycken omformades dock här i många fall självständigt.

Till kronprinsen, som vistades i England, beslöt mötet avsända följande telegram:

”Svenska fornminnesföreningen, Svenska museimannaföreningen, Föreningen för svensk kulturhistoria och Upplands fornminnesförening äro församlade till gemensamt möte i Uppsala och Gamla Uppsala. I stark och tacksam känsla av den levande iakttagelseförmåga och den sakkunniga och varma håg, varmed vår kronprins såsom högt förtjänt medarbetare och gynnare främjat fornforskning och kulturhistoria, sända vi på nämnda förenings vägnar god välönskan.

Janse, Arne, Upmark, Lithberg, Sahlin, Ambrosiani, Söderblom, Nerman.

På detta telegram ingick senare under mötet följande svar:

Tack för vänliga hälsningar! Önskar Eder all framgång i Edra strävanden, för vilka jag städse hyser livligaste intresse.

Gustaf Adolf.

Efter en kort paus talade doktor Sigurd Wallin om den uppländske kyrkomålaren under senare delen av 1400-talet Albertus Pictor och hans skola.

Vad som karakteriserar 1400-talets konst är dess oerhörda figurrikedom, en horror vacui, fruktan att lämna något enda litet hörn tomt. Så är även fallet med den konst, som smyckar kyrkorna i Uppland. En grupp bland dessa kyrkor höjer sig i konstnärligt avseende på ett avgjort sätt över de andra. Det är i denna grupp vi finna målningar av

Albertus Pictor och hans skola. Vi återfinna denne målares alster i västra Uppland, såsom Danmark, Odensala och även Bondkyrkan, även nordligare, i Almunge och ned i Södermanland finnas kyrkor med målningar av honom och hans lärjungar.

Motiven har han, som Sylwan visat, till stor del hämtat ur Biblia pauperum, men hans egen insats är det fulländade sättet att komponera in dem i kyrkomurarnas och valvens olika fält. Alla färgytorna äro lagda i ett plan och utan skuggor. Figurtyperna äro få och deras ställning föga växlande. Ansiktstypen är neutral. Gäller det heliga personer, äro ansiktena sådär allmänt älskvärda utan karaktär och de onda äro rena karikatyrer. Perspektiv saknas och accessorierna äro synnerligen enkla.

I ornamentalt hänseende synes Albertus vara påverkad av en tidigare grupp 1400-talskyrkor vilka smyckats av en mästare, som man kallat Peter efter en signatur i Ösmo. Denna, Torshälla och Vadsbro äro de kyrkor, som hänföras till denne mästare. Troligt är, att Albertus även varit lärjunge till Peter och han är alltså ej en importerad tysk målare utan tydligen en inhemsk konstnär. 1400-talets stora skatt av arkivalier ger kanske småningom svaret på frågan om, vem han egentligen var. Den älskvärdt lyriska hållningen på Albertus figurer har nog också karakteriserat mästaren själv.

Föredraget illustrerades med en stor samling ljusbilder av Albertus Pictors produktion.

Efter Sigurd Wallin lämnades ordet åt amanuensen Sigurd Erixon, som på grund av den begränsade tiden fick för-

korta sitt föredrag och endast med en talrik samling scioptikonbilder belysa de uppländska allmogehemmens kulturhistoria.

De uppländska byarna karaktäriseras av sin regelbundenhet, liksom laglydighet och disciplin äro egenskaper, man kan förvänta av rikets centrum. Landskapet har också fått göra en mäktig insats, dess innebyggare ha i särskild grad anlåtats av statsmakterna.

Den uppländska allmogekulturen präglas emellertid av en ovanlig mångsidighet och de motsättningar, som därinom kunna sökas uppvisa nästan, kan man säga, ett Sverige i miniatyr.

Först och främst ha vi då kusten med dess fiskarkultur. Roslagen är ett sär eget område, speciellt genom sin träskärarkonst, som är fullkomligt enastående inom Uppland och bland vårt lands allra främsta. I linfästena, "flåbladen", finner man en tydlig påverkan från andra sidan Bottenhavet.

Västra Uppland är en rikare bygd med mer roffäst bondekultur och få herrgårdar, medan bygdekulturen i södra Uppland fortare fördärvats.

Talaren framhävde vidare skillnaden mellan södra och norra Uppland. Det finns en hel rad företeelser, som förbinda det norra landskapet med Norrland och Dalarna, men däremot saknas i södra Uppland. I allmänhet är det så i Sverige, att de ålderdomligare företeelserna kunna sökas mera norrut under det att nymodigheterna tränga in söderifrån. Detta belyses särskilt genom fäbodväsendet, som först för något tiotal år sedan försvann i norra Uppland, där dock alltjämt en del gamla byggnader för

detta ändamål stå kvar. Ett annat exempel på satsen finner man i stolpbo-darna, som tillhöra norra Uppland och norra Västmanland.

Jämväl i bondgårdstyperna kan man studera denna skillnad mellan norr och söder. Norrut finna vi det norduppländska halmtaket och vedtaket, som går upp genom hela det norrländska kustlandet och även återfinnes i Finland och Ryssland. I södra Uppland finna vi det vanliga mellansvenska halmtaket och just Uppsala betecknar sydgränsen för en zon med en bland- eller övergångsform.

Intressant är även att se, hur nära besläktad byggnadskulturen i norra Uppland är med Gästriklands, och vilken ypperlig bondekonst denna trakt äger.

Talaren ingick därefter närmare på de båda bondemålarna Hans och Johan Wikström, vilkas arbeten äro daterade från 1700-talets slut och 1800-talets början, och vilka icke blott dekorerat den berömda Mungagården i Tierp utan även arbetat i hela övre Uppland, ofta med stor bravur. Dessa målare måste oneligen räknas bland vår allmogekonsts förnämsta.

Tal. avslutade sin framställning med en förhoppning, att den samvaro, som nu ägde rum och det nyordnade Upplandsmuseet skulle ge impulser till nya och omfattande forskning. Det finns många problem att lösa och många skatter ifråga om bondekulturen att ta vara på.

Sedan mötesdeltagarna liksom föregående dag intagit en animerad lunch å Phoenix, mötte de kl. 2 fulltaligt i domkyrkan. Det under Johan III:s tid förfärdigade silverskrinet med S. Eriks relikier hade flyttats fram och placerats

mitt i högkoret nedanför trappan till högaltaret. Från denna trappa hälsade ärkebiskopen de närvarande med följande tal:

Varen välkomna till Uppsala domkyrka och Svea rikets centralhelgedom. Välkommen och hemmastadd är här en var, som håller något för heligt. Endast den självhärlige och fräcke, för vilken ingenting är heligt i himmel och på jord, utan allt är profant, och som profanerar allt och alla genom att betrakta och behandla allting som medel för den egna fördelen, njutningen och makten, endast han måste sakna hemkänsla under dessa valv.

Meningarna hava växlat i tiden och i rummet om, vad som är heligt. Men den obetingade vördnaden för det heliga är i grunden densamma. Den odlar människosjälén och lyfter henne upp i religionens sfär.

För vårt eget folk hörde Erik den heliges ännu i dag i det gyllene skrinet bevarade kvarlevor under flera århundraden till det heligaste, dit människorna drogos med en blandning av bävan och längtan, som utmärker människohjärtats stämning inför det heliga i alla tider. Relikernas helgd berodde naturligtvis på det kvarlevande ryktet om Erik Jedvarsons rättvisa och godhet. Men helig i egentlig mening blev mannen och det som fanns kvar av hans kropp icke endast, ja icke huvudsakligen, på grund av ett vackert eftermäle, utan därför att hos hans person och relikér spårades en övermännisklig, övernaturlig kraft. Bevis på denna helgontro äro hyllningsgåvor, som ännu förvaras i skrinet.

En dylik uppfattning av det heliga är för oss alltför barnslig och låg. Vi kunna

icke förlägga heligheten till den mirakelystna föreställningen om undergörande relikér. Men detta betyder ingalunda, att vi skulle kunna undvara det heliga eller att vi skulle kunna rationalistiskt reducera det till den mänskliga beräkningens och den blott och bart naturliga förmågans område. Nej, mer än någonsin behöva vi i denna tid kärlekens och trons övermänniskliga underkraft. Gentemot allt som söndertrasar och förnedrar människolivet, behöva vi en andlig myndighet av sådan art, att den ödmjuka och fria underkastelsen inför densamma i själva verket ensam är i stånd att upprätta, samla och stärka människan. Därför skola vi i det närvarande och det förgångna med andakt möta det heliga och Den Helige, det högsta och Den Högste, och själva helgas genom att i liv och gärning dyrka heligheten.

Härefter lämnades ordet åt frih. Rudolf Cederström, som demonstrerade Erik den heliges skrin. Detta hade förfärdigats på beställning av Johan III, som med sin katolska läggning var angelägen att ge de gamla svenska helgonen värdiga vårdar och både Erik den helige och Birgitta fingo av honom sina skrin. Detta skrin bär också vittne om konsten under Johan III med dess starka gotiska anklang, men med fullfärdiga renässansdetaljer för övrigt.

Det huvudsakliga arbetet torde i slutet av 1570-talet utförts av Hans Rosenfeldt, som arbetat åt både Erik XIV och Johan III. Det var han, som utförde de silverplattor, sedan förgyllda, varav skrinet består, men vi veta också, att jämväl andra lagt någon hand vid verket. Skrinet uppsattes i domkyrkan 1580 och för-

des dit av papistiska präster. Det placerades framme vid en pelare invid högaltaret. Skrinet blev emellertid en nagel i ögat på Uppsala möte, som också beslöt dess borttagande, ett beslut, vars utförande först skedde — 1892 vid kyrkans restaurerande.

Skrinet har icke i alla tider skattats så högt som nu, tvärtom fick det en tid förfalla så, att detaljer därav ramlade av tills det åter blivit grundligt omsett.

Utom helgonbenen innesluter skrinet en del andra kulturdokument, bl. a. ett guldbroderat täcke, en gåva, skänkt till S:t Eriks grav år 1293 av magnaten Magnus Johansson Engel, välkänd genom sina storartade donationer till kyrkan i form av jordagods. Täcket eller "baldakinen" var en tacksamhetsgård för att den slagrorde givaren genom helgonets makt återfått rörelse- och talegåvan.

Skrinet innesluter även en krona av förgylld koppar med färgade stenar, som troligen varit en helgonkrona eller också möjligen helgonets kungakrona. F. ö. innehåller skrinet en del smärre textilier.

Det annonserade öppnandet av S:t Eriks skrin fick emellertid av formella skäl icke äga rum.

De följande timmarna voro anslagna till demonstrationer av stadens sevärdheter. I domkyrkan förevisade dr. Gustaf Upmark silverkammaren, fröken Agnes Branting skrudkammaren och prof. A. Hahr gravkoren. Universitetet kunde beses och några särskilt inbjudna fingo under överintendenten J. Böttigers ledning genomgå konstskåpet. Gustavianums samlingar voro tillgängliga och Bondkyrkan förevisades av dr. Sune Ambrosiani. Kl. 5 samlades man åter

fulltaligt i den Linnéanska botaniska trädgården, som återställts av Svenska Linnésällskapet. Detta sällskaps skattmästare hovtandläkare E. Förberg höll föredrag om trädgårdens historia. Detta återfinnes på annat ställe i detta häfte.

LÖRDAGEN DEN 10 JUNI. — FÖRENINGENS
FÖR SVENSK KULTURHISTORIA DAG.

Då Föreningens för svensk kulturhistoria ordförande ännu ej hunnit anlända med morgontåget, öppnades förhandlingarna av vice ordföranden bruksdisponenten Carl Sahlin. Ordet lämnades åt t. f. överingenjören vid Jernkontoret doc. A. Grabe, som talade om Sveriges äldsta järnhantering. I samband med föredraget förevisade han ljusbilder över primitiva ugnar och enkla redskap, använda vid framställning av järn. Föredraget torde komma att inflyta i Rig.

Sedan doc. Grabe avtackats, lämnades ordet åt dr. Sune Ambrosiani, som redogjorde för en under närmast föregående veckor, med anslag från Jernkontoret, företagen undersökning av rester efter äldre järnhantering i Hovmantorps m. fl. socknar i Kronobergs län. Slagghögar, eller fynd av mindre mängder slagg hade anträffats på 20 platser. Dessa voro belägna i olika situationer: 1) i gammal odalby belägen invid sjömalmsrik sjö. 2) i skogen utan samband med gravfält; förmodligen hade en i den nuvarande bygdens gårdar bosatt befolkning under generationer smält järn i dessas närhet. 3) vid gamla dammar i nu bortgrävda bäckar. Särskilt uppehöll föredraganden sig emellertid vid sådana fyndplatser, där slagghögen låg nära ett fält med

rösen utan förbindelse med odlingsbar mark. På det största av rösfälten mer än en kilometer långt på nordsidan av Läen vore visserligen endast slagg hittad som fyllning i röse, men då slagg ej transporterats långt från platsen, där smältning sker, räknades även detta som en fyndplats. I undersökta rösen hade emellertid ingen fornsak, som kunde ge en datering påträffats. Föredraganden ansåg emellertid att denna befolkning bosatt sig här för malmtagning i sjöarna under förhistorisk tid. Metallen hade sedan exporterats närmast till det åkerbrukande järnbehövande Skåne. De omnämnda gravfälten avslutades icke med den yngsta järnålderns jordtäckta kullar, som eljest funnos i bygden, och vore därför antagligt, att järnbehovet under denna tid från andra håll fyllts för de järnkonsumerande orterna, smältningen här upphörde och befolkningen avflyttade. Till en början hade man väntat sig att finna ugnar eller rester efter sådana ovan jord, men sådana påträffades icke. Sista dagen gjordes emellertid ett fynd av en mindre grop, i vilken malmen smälts och i så fall utan blästeranordningar.

Professor Rutger Sernander påpekade, att den stora klimatförsämringen omkring år 500 före Kristus, då grundvattenförhållandena också väsentligt förändrades, medfört en mycket stark uppgång i bildningen av sjö- och myrmalmer. Arkeologerna borde ägna sin uppmärksamhet åt dessa problem såsom viktiga för att förstå företeelserna i samband med järnålderns uppkomst.

Sekreteraren i Dalarnes Hembygdsförbund O. Bannbers redogjorde för sina

undersökningar av primitiva ugnar för smältning av myrmalm i Lima och Trandstrand i Västerdalarna, se Jernkontorets Annaler 1922. Dessutom omnämnde han ytterligare några smältor, som kommit till hans kunskap.

Doktor K. E. Hällsjö ville i detta sammanhang meddela:

”Ehuru jag icke kan framlägga resultat av någon grundlig undersökning, ber jag dock att få meddela några iakttagelser från Stora Tuna-bygden i Dalarna.

Att järntillverkning av myrmalm inom denna bygd förekommit ganska allmänt därpå tyder dels förekomsten av slagg här och var i åkrar och skogsbackar i närheten av byarna, dels bevarar också traditionen minnen härav liksom även åtskilliga namn såsom Malmmyran, Hyttänget, Hyttbacken o. d. häntyda på dylik tillverkning, som dock helt visst torde hava skett huvudsakligen till husbehovsbruk.

En sådan slaggförekomst synes mig emellertid vara av ett särskilt intresse. Nära Sör Amsbergs by har sedan gammalt funnits ett litet slaggvarp. Det ligger eller rättare har legat, ty nästan hela slaggmassan är nu bortkörd till vägfyllnad, i en åkerkant invid en lövträdsbevuxen skogsdunge.

Slaggens beskaffenhet, den håller 40 % järn och ingen koppar, vittnar om att här har bedrivits järntillverkning. I närgränsande trakter finnas ju eljest på sina håll stora slaggvarp härrörande från kopparbergsmännens gamla handtering.

Några små delvis skogövervuxna stenrösen intill slaggvarpet kunna misstän-

kas vara lämningar efter någon "blästa". De äro dock ej ännu undersökta.

I den närbelägna Bysjön har icke kunnat upptäckas malm, undersökning i större utsträckning är dock ej företagen, men i ett dike, som går genom ett åkerfält därintill förekommer malmavlagringar och i åkern, tydligen en uppodlad myra, är jordlagret närmast under matjorden starkt järnhaltigt. En analys av jordaskan visade en järnhalt av 30 %.

Förutom kännedomen om slaggvarpet har traditionen ingenting att berätta om järntillverkning härstädes, jag hörde t. o. m. en man uttala förmodan, att här bedrivits kopparsmältning.

I åkern ett litet stycke ifrån detta slaggvarp påträffades för 35 à 40 år sedan vid grävning helt ytligt ett fynd, som enligt uppgift av min sagesman, vilken som ung pojke var med och tillvaratog detsamma, utgjordes av ett antal pilspetsar av järn jämte några andra föremål, som han ej kunde identifiera. Han sålde fyndet till sin skollärare för 25 öre med undantag för några små metallbitar, som han behöll och ännu hade kvar. Dessa visade sig vara små med orneringar utsirade bronsbitar, utgörande dels ett par fragment av en spännbuckla, dels en doppsko till en svärdsskida från vikingatiden. De förvaras nu bland Hembygds-gårdens samlingar. Cirka 1,5 km. från denna plats ligger en av de få i denna trakt ännu befintliga gravhögarna "kungshögen" kallad.

Det skulle ju kunna tänkas, att pilspetsarna tillverkats av järnet från det bredvid liggande "järnverket" och i så fall skulle bronsföremålen vara upply-

sande beträffande tiden, då järntillverkningen vid Sör Amsberg bedrevs."

Arkivarien dr. Ture Arne föreläste där-
efter om Vår älsta produktion av stål.

Järn, som genom hastig avkylning i en vätska (vanligen vatten) låter härda sig, så att det kan användas till skärande redskap, måste äga en viss kolhalt, vanligen uppgående till minst 0,45 % och med maximum av hårdbarhet vid en kolhalt av omkring 0,90 % kol: sådant järn kallas *stål*. Järn med mindre än 0,45 % kolhalt kallas *mjukt järn*; med stålet äger det den egenskapen gemensam, att det låter smida sig. *Tackjärn* äger en kolhalt av över 2 % och låter *ej* smida sig.

Stålet var bekant för greker och romare; det omtalas redan i Homeros Odysse. De antika författarna synes ej ha haft klart för sig, vilken roll kolet spelar för järnets beskaffenhet. Plinius d. ä. trodde, att "stora skiljaktigheter frambringar vattnet, i vilket det glödande järnet sänkes."

Polybius berättar, att de keltiska krigarna hade svärd av så mjukt järn, att de ständigt måste rätas ut mellan huggen. Emellertid har Verchère de la Reffye i några anmärkningar rörande de vid Alesia funna vapnen påpekat, att eggarna voro av annat material än klingans "kropp".

För att komma till någon visshet om, huru tidigt man i Sverge förstod att framställa stål hade föredragshållaren låtit genom ingenjör C. Granlund i Södertälje verkställa analyser å kolhalten hos en del vapen och verktyg från vår järnålder. Proven utfördes så, att borrarpan

från föremålet förbrändes vid c:a 1,100° C. i syrgasström samt den bildade kol-syran absorberas i kaliumhydrat. Av en hel del föremål togos prov dels vid eggarna, dels på andra håll.

Härvid visade sig, att vid flera vapen, såväl från järnålder som vikingatid, kolhalten var större i eggen än i andra delar av vapnet, vidare kunde i ett par fall — på en hålcelt — iakttagas att eggen var svetsad på det mjuka järnet i själva stommen. Däremot visade pilspetsar och andra stickvapen alltigenom samma kolhalt och sannolikt har väl härdningen hos stickvapnen varit av mindre betydelse än hos huggvapen eller skärande vapen.

Proven visa, att man fullt medvetet förstod att ståla sina järnredskap och vapen alltsedan omkring 300 efter Kr. f. Det är alltid eggarna, som innehålla den större kolhalten, ej tvärtom. Slumpen har alltså ej spelat in. Ytterligare och mera ingående, kemiska analyser skola väl uppvisa ett ännu äldre ursprung för det äldsta stålet i Sverige och i förening med mikroskopisk analys kanhända lösa frågan om järnets ursprung i en del fall.

Disponenten Carl Sahlin vore förvisad om, att man på dessa vägar även skulle kunna fastslå, varifrån järnet i olika föremål stammade. Nu vet man synnerligen väl den kemiska sammansättningen av det järn, som kommer från de olika svenska bruken. När därför en utländsk firma, som uppger sig ha fått järn från ett bruk i Sverige, klagat över dess undermåliga beskaffenhet, begär man prov. Detta sändes till analysering, och det visar sig då mycket ofta, att det anmärkta järnet ej har kommit från upp-givet bruk.

Professor Oscar Almgren frågade om t. ex. i Gästrikland hade funnits sjö- och myrmalmer. I Hedesunda socken hade nämligen funnits slagg som fyllnadsämne i gravhögar. Genom en undersökning av denna borde sålunda kunna utrönas, om denna härledde sig från myrmalmer eller bergmalmer. Skulle det visa sig att slaggen vore från bergmalmer, skulle man få en hållpunkt för bergsbrukets förekomst i en del av landet. Almgren meddelade vidare, att herr G. Albin å gården Hovs ägor i Rasbo gjort slaggfynd. Till slut redogjorde han för i den tyska tidskriftslitteraturen lämnade uppgifter av fynd av smältugnar för järnmalm i vissa delar av Tyskland från förhistorisk tid.

Doc. A. Grabe betonade, att man även på andra vägar än genom att förse järn med lämplig kolhalt, kunde få hårt material i de delar av vapnen där sådant vore önskvärt. Så kunde ske genom kallhamring. Genom mikroskopiska undersökningar hade man nu för tiden även möjligheter att komma till noggranna resultat rörande hårdheten och kolhalten hos olika järnprodukter.

Friherre Hermelin, Marieberg, meddelade, att han inom delar av Södermanland på en viss höjd över havet funnit stenar som likna de s. k. knackstenarna. På sådana hade han även funnit rost, varför han ansåg, att dylika varit använda som smidesredskap.

Disponenten Sahlin avslutade diskussionen med att erinra om, att man ännu inom den svenska järngrosshandeln kunde möta relikter från gamla tiders handel. Under diskussionen hade berörts i Småland producerat järn, som bl. a. exporterats över Kalmar, en export, som

sedan länge torde vara nedlagd. Detta järn har tydligen varit av annan mindre eftersökt kvalitet än det övriga gott renomerade svenska järnet, ty ännu kunna bruken få rekvisitioner att järnet skall vara välarbetat, riktigt svenskt järn och intet Kalmarjärn. En annan sort, som ännu exporteras, är "kaggstål". Detta utgöres av korta bitar om ungefär 1/3 kilos vikt — sålunda ungefär densamma som gamla tiders osmunds järns — förpackade i små kaggar. Detta kaggstål utfördes i icke ringa mängder till det inre Kina, Japan och Himalaya länderna, där intet annat järn godtoges av den primitiva befolkningen. För andra exotiska länders räkning måste det exporterade stångjärnet rullas i vissa bestämda egendomliga former, för att köparna skola kunna se, att det är det av dem åstundade svenska järnet.

BILAGA.

För att väcka intresse för denna diskussion hade till ett stort antal tidningar och enskilda intresserade i mitten av maj månad utsänts nedan återgivna upprop. Det har till författare docenten A. Grabe. På grund av den kort tillmätta tiden hade med anledning av detta endast få uppgifter ännu inkommit. Uppropet har följande lydelse:

Vid Föreningens för Svensk Kulturhistoria sommarmöte den 8—10 juni 1922, vilket torde komma att förläggas till Uppsala och dess omnejd, är avsikten att på programmet upptaga frågan om Sveriges äldsta järnhantering. Då det visat sig att det på olika ställen i vårt land finnes en rätt stark tradition rö-

rande äldre järnhantering samt att på olika håll anträffats lämningar efter dylik, som aldrig närmare beskrivits, riktas denna uppmaning till alla för svensk kulturhistoria intresserade att till detta möte inberätta vad som om dessa saker kan vara känt. Till någon ledning må följande uppgifter tjäna.

Vår äldsta järnhantering var i allmänhet baserad på användandet av s. k. myrmalmer, d. v. s. avsättningar av järnockra i nuvarande eller fordomtima myrar, eller av sjömalmer. I de egentliga bergslagerna torde dessutom användande av bergmalmer hava förekommit. Ugnarna voro i regel nedgrävda i marken i en mindre kulle, byggda av råa stenar eller i vissa fall av råhuggen sandsten. De påträffas i regel ej långt från malmen i myrkanterna ofta ute i markerna, tämligen långt från bostäder. Vanligen påträffas större eller mindre högar av slagg, svart eller mörkbrun till färgen, i regel med insprängda flisor av träkol samt ofta rostad på ytan. Dessa högar ligga vanligen i omedelbar närhet av ugnen. Dessutom anträffas oftast lösa slaggstycken spridda i närheten.

Ugnarna äro vanligen dock icke alltid cirkulära i genomskärning. Höjden c:a 0,5 m. eller mera. Vid ena sidan finnes en öppning för insläppande av blästern, som alstrades medelst trampbälgar eller av vattenhjul drivna sådana.

Ugnarna ligga därför ofta vid mindre vattendrag, varest ej sällan kan iakttagas rester efter dammen eller dess lager av sten. Vissa ugnar voro dessutom försedda med ännu en öppning i regel ungefärligen i vinkelrät riktning mot den förra för uttagandet av slaggen. Stenarna

i ugnen äro mer eller mindre brända och i mellanrummen iakttages ofta kvarsittande slag. Bottnen av ugnen är oftast täckt av ett slagglager eller tunnare järn-skålla.

I närheten av ugnen anträffas vanligen upplag av rå eller rostad malm och ibland rester efter bränd ved, använd vid malmens rostning.

Av speciellt intresse är insamlandet av följande uppgifter:

1. Noggrannt angivande av läge (kartskiss). Ugnens namn.
2. Tradition i orten om järntillverkning.
3. Ugnens konstruktion: Dimensioner, bläster och event. slagöppningsläge, ugnsmaterial, uppgift om ugnen varit infordrad med lera, sand eller annat material.
4. Slagghögarnas storlek. Prov å slaggen.
5. Malmens fyndort. Prov å malmen. Plats för malmens rostning.
6. Eventuella fynd av järn eller andra föremål, verktyg m. m.
7. Rester efter blästerapparaten.
8. Plats för smältornas hopsmidning (vanl. större sten).

Det är icke uteslutet att även andra, enklare eller mera fulländade ugnstyper ifrågakomma, från trattformiga gropar i marken till 1 m. eller mera höga, med timringar omgivna ugnar.

Uti muséer torde dessutom förefinnas samlingar av järn eller redskap, som icke äro beskrivna, och som kunna vara av betydelse för kännedomen om vår äldre bergshantering. Särskilt må framhållas fynd av Osmund. Härmed förstås dels

mer eller mindre rundade kakor eller smältor av järn, sådant detta uttagits ur ugnen, och dels smärre smidda eller huggna stycken, sannolikt c:a 1 tum fyrkant. Vikten av dessa stycken skulle enligt gamla förordningar utgöra c:a 0,35 kg. De råa smältorna höggos vanligen mitt itu, men så att halvorna hängde tillsammans vid ena ändan. Smältorna hava alltid en ojämn och rå yta och hava vanligen kvarsittande slag.

Då det är av största vikt, att fynd av ugnar och järn underkastas en sakkunnig metallurgisk granskning torde det vara lämpligt att innan någon mera ingående undersökning verkställes, fyndet inberättas till Jernkontoret, varifrån kan påräknas metallurgiskt biträde eller närmare råd och upplysningar om undersökningens rationella bedrivande för tillvaratagande av allt metallurgiskt viktigt material.

Förfrågningar i metallurgiskt hänseende rörande äldre järnhantering kunna adresseras till docent Alf Grabe, Jernkontoret, Stockholm 15.

Tillstånd till utgrävning och undersökning av ugnar skall inhämtas av riksantikvarien.

Stockholm i maj 1922.

Liksom föregående dagar intogs lunch å Phoenix. Fröken Pettersson, innehavare av restauranten, avtackades av dr G. Upmark och avhurrades för det utmärkta sätt, på vilket hon omhuldat kulturhistorici under dessa dagar i Uppsala.

Klockan halv 2 hölls sista sammanträdet på universitetshuset. Universitetskansler Carl Swartz, Föreningens för svensk kulturhistoria ordförande, öpp-

FIG. 1. GAMLA UPPSALAS NUVARANDE, FÖGA PRYDLIGA UTSEENDE.

nade sammankomsten. Enär det vore första gången efter hans val till ordförande som han ledde förhandlingar å föreningens vägnar, önskade han vid detta tillfälle till medlemmarna i denna förening framföra sitt tack för det honom visade förtroendet.

Ordet lämnades därefter till landsarkivarien Josef Sandström, som föreläste om landsarkivens samlingar som kulturhistoriskt källmaterial. Föredraget torde ej här behöva refereras, då det kommer att inflyta i Rig.

Klockan straxt före 3 samlades deltagarna i mötet, som nu också utökats med ett stort antal medlemmar av Upplands fornminnesförening, för avfärd med tåg till Gamla Uppsala. Vid framkomsten — fortfarande under det mest strålande solskenet — tågade man direkt till kyrkan, som i det närmaste fylldes av den talrika församlingen. Från predikstolen talade ärkebiskopen.

Till slut uttalade han en önskan, att de närvarande kulturvännerna skulle lämna en kollekt till iståndsättandet av den ärevärdiga helgedomen.

Omedelbart togs ordet av byggnadsrådet Sigurd Curman, som grundligt demonstrerade kyrkobyggnaden så väl ut som invändigt. Sedan han slutat bjöds på kaffe under de i full blomsterprakt stående fruktträden i trädgården till "Odinsborg" bredvid kyrkan. Efter denna välbehövliga paus samlades man nedanför Tingshögen för att av docenten Sune Lindqvist höra en framställning av det hedniska Uppsalas topografi och historia. Närmast skildrade han vad man visste om det gamla templet. Sedan förflyttade han åhörarna till prästgårdens ekonomiområde, där tätt inpå de tre högarne nyuppförts ekonomibygnader för arrendatorn. Om, som vore sannolikt, de tre gamla brunnarna voro belägna inom detta område, så hade ett par av dem

genom grannskapet till stall och ladugård på ett ovärdigt sätt förorenats. Till slut redogjordes för fynden i de båda utgrävda kungshögarna.

Då docenten Lindqvist slutat sin demonstration, begärde professor Sernander ordet och anförde:

Det är i egenskap av styrelseledamot i Upplands fornminnesförening, som jag här ber att få påpeka en sak, som kan synas vara endast en landskapets angelägenhet, men som i själva verket bör ligga hela landet om hjärtat: upprättandet av Gamla Uppsala rikspark — den triangel, som skall omsluta och skydda helgedomen, högarna och Tunåsen.

Vår lagstiftning är tyvärr ännu sådan, att den ej kan skydda området på ett effektivt sätt, så att det orört bevaras till eftervärlden. Det kan bero på en grustagares nåd, om han ej utsträcker sin grushämtning, så att ett ras inträffar i någon av högarna. Nyss ha vi också sett, hur en av den heliga lundens offerkällor förvandlats till en dyngpöl, medan en annan källas plats döljes av halmstackar. Men vi äga dock en möjlighet att genom pengar ta bort det, som vanhedrar platsen och skydda hela området. Vi borde försöka genom en insamling trygga detta vårt lands kanske förnämligaste kulturminnesmärke!

Nyss hörde vi den gamla Uppsala domens klockor ringa helgsmål. Det var en tanke, som då föll mig in: att de kanske även ringde in frid över detta

heliga område. Jag tillåter mig därför att framföra denna tanke, som länge varit ett mål för vårt landskap, men som också i lika hög grad måste vara ett nationens mål.

En bifallsåska belönade talaren.

Avslutningsfesten hölls på Övre Gästis med inemot ett hundratal deltagare. Övliga hälsnings- och tacktal höllos. Varmt avtackades mötets marskalk, Sven Sernander, som svarat för att anordningarna väl förberetts och därför gått så väl i lås. Prof. Wide framhöll huru viktigt det skulle vara för Norrland, om ett möte som detta en gång förlades till en norrländsk stad.

Fortfarande gynnade av det mest härliga väder, samlades man på söndagsmorgonen vid hamnen i Uppsala för att sluta mötet med en sjöfärd och ett besök på Skokloster. Intendenten för Livrustkammaren frih. Rudolf Cederström, som sedan många år ägnat Skokloster och dess samlingar ett intresserat ingående studium, lämnade omedelbart efter framkomsten till Skokloster på kyrkvallen en översikt av ortens och slottets historia. Därefter demonstrerades kyrkan av byggnadsrådet Sigurd Curman och sedan kyrkan genomgått, tog Rudolf Cederström åter ledningen och genomgick slottets sevärdheter från rustkamrarna högt uppe till praktgemaken i statvåningen. Resenärerna till Stockholm fingo njuta av en ovanligt grann junikväll, sådan endast Mälardalen denna årstid kan erbjuda.

LANDSARKIVENS SAMLINGAR SOM KULTURHISTORISKT MATERIAL.¹

AV

JOSEF SANDSTRÖM.

Till landsarkiven skola enligt gällande bestämmelser överlämnas de äldre delarne av *länsstyrelsernas* samt *kronofogde- och häradskrivarekontorens* arkiv, vidare *häradsrätternas* arkiv samt *stadsarkiven* och *kyrkoarkiven* (med det undantag att i båda fallen överlämnandet av rent kommunala handlingar icke är obligatoriskt). Levereras skola de handlingar, som äro äldre än de sista ett hundra åren. Sedan första leveransen skett, äga leveranser rum vart tionde år. När särskilda förhållanden så föranleda, överlämnas även domkapitlets, bergmästares m. fl. arkiv till landsarkiven.

Landsarkiven mottaga även arkivaliedepositioner från korporationer och enskilda. Då man känner huru många och viktiga privata arkiv — t. ex. gårds-, bruks- och familjearkiv — gått och alltjämt gå under, kan man blott önska att möjligheten av deras överlämnande till landsarkiven bleve mera beaktad och

oftare utnyttjad än vad nu verkligen sker.

Innan jag övergår till att söka belysa landsarkivens samlingar såsom kulturhistoriskt källmaterial, må tillåtas mig att med några ord beröra den princip, som är den ledande för landsarkivens, liksom numera för hela det svenska arkivväsendets, arbete på samlingarnes ordnade och tillgängliggörande. Den benämnes vanligen med en måhända icke fullt lyckligt funnen term *proveniensprincipen* och innebär i korthet att inom en arkivdepå¹ — en sådan är ju ett landsarkiv — varje arkiv, som vuxit upp kring en myndighet och bevarar spåren av dess verksamhet, respekteras och bevaras som en sluten enhet. Inom denna enhet bevaras — om den är bevarad — den ord-

* ¹ Föredrag vid sommarmötet i Uppsala den 10 juni 1922.

² I vanligt språkbruk användes "arkiv" i tvåfaldig betydelse, dels för att beteckna den större eller mindre samling av handlingar, som under tidernas lopp samla sig kring en myndighet en institution eller en enskild person, dels för att beteckna ett uppsamlingsställe för arkiv i nyssnämnda betydelse. "Arkiv" i betydelsen av uppsamlingsställe kallas även i arkivlitteraturen arkivdepå.

ning vid handlingarnes fördelning, som uppstått såsom en följd av vederbörande myndighets egen arbetsordning och avspeglar denna. Har denna naturliga ordning rubbats, återställes den, där så är möjligt.

Proveniensprincipen är av tämligen ungt datum. Den uppställdes, så vitt man känner, för första gången i Frankrike på 1840-talet. För en äldre tid åter stod det som enda möjlighet vid arkivhandlingars ordnande och förtecknande att gruppera dem biblioteksmässigt efter innehållet, alltså "efter ämne", efter de sakförhållanden, personer eller lokaliteter, som handlingarne beröra.

Det ligger utan tvivel något vid första ögonkastet bestickande i tanken att ordna ett arkiv "efter ämne". Forskaren kommer, anger ändamålet med sitt besök, får sig arkivregistret förelagt, utväljer åt sig en eller flera lämpliga rubriker därstädes, får åt sig framtagna motsvarande handlingar och har så materialet samlat och avrundat framför sig — i teorien, ja, ty systemet har icke minst ur forskningens synpunkt ödesdigra fel. Materialets sammansättning och fördelning bestämmes av en annan än forskaren — av arkivariern, ty det är han som bestämmer handlingarnes fördelning och de olika ämnesrubrikerna.

Det gamla systemet förbisåg dessutom den betydelse, som möjligheten att besvara frågan om en handlingens härkomst har för avgörandet av dess värde som källmaterial. Det förbisåg att detta värde ofta till mycket stor del beror därav att handlingen bibehållits å sin naturliga plats i arkivet, den plats som den erhållit just genom förvaltningens

eget sätt att verka. Det blir först härigenom forskaren möjligt att undersöka materialets *in situ*.

*

Kulturhistorien är vetenskapen om den mänskliga — andliga och materiella — odlingen och dess förändringar genom tiderna. Dess område är oerhört vidsträckt, den inbegriper ju hart när alla skiftningar av ett folks liv och verksamhet.

De myndigheter, vilkas arkivaliska kvarlåtenskap det är landsarkivens uppgift att förvara, äro ju i första hand de lägre lokala myndigheterna, den civila förvaltningens myndigheter fr. o. m. länsstyrelserna och nedåt på skalan, underdomstolarne i stad och på land samt prästerna och sockenmenigheterna.

Landsarkiven hysa sålunda de myndigheters arkiv, som trätt i nära beröring med folkets bredare lager. Om också landsarkiven rymma mycket av vikt även för de högre ståndens kultur, är det dock företrädesvis de bredare lagrens kulturhistoria, vartill man där har att söka materialet.

Den korta stund som står mig till buds förbjuder ett försök att ens i det sammanträngda schemats form söka ge en mera allsidig översikt av landsarkivens samlingar som källmaterial. Vidsträcktheten av det område kulturhistorien inbegriper gör också ett sådant försök vanskligt. Man torde som svar på frågan, vad som av landsarkivens samlingar äger betydelse som kulturhistoriskt material få svara *i det närmaste allt*. De arkivaliska vittnesbörden om gångna släktens verksamhet äro nämligen alltid ägnade

att belysa någon sida av vårt folks odling och denna odlings historia.

Jag ber för den skull att få hålla mig till ett par av de arkivpapper, som förvaras i landsarkiven — *kyrkoarkiven* och *underdomstolarnes* (rådstugu- och häradsrätters) *arkiv*. Icke ens här mäktar jag ge en översiktlig och systematisk framställning — vad jag kan meddela är endast strödda fynd och iakttagelser gjorda under mer eller mindre tillfälliga och flyktiga strövtåg på dessa arkivgrupper till allra största delen outforska områden. Det högsta jag vågar hoppas är att kunna visa att ett mera ingående forskningsarbete där skulle rikligen löna sig.

*

Det är obestriddigt att i Sverge slutet av 1500-talet liksom början av 1600-talet kännetecknades av en synnerlig vildhet och laglöshet i sinnelag och seder. Varken stat eller kyrka hade tydligen under 1500-talets senare hälft kunnat genomföra sina rättsvårdande och folkuppföstrande uppgifter. Rättskipningen var på förfall och kyrkan hade likaså förlorat sin ställning och sin makt över folket. Det gamla var nedbrutit och det nya saknade nödig styrka och fasthet. Det sedliga tillståndet bland prästerskapet lämnade liksom dess bildning mycket övrigt att önska. Man får, när man genomläser de äldsta protokollen från Uppsala domkapitel ett synnerligen starkt intryck härav. Men man finner även hur det i dessa protokoll formligen vimlar över bladen av lekmannasyndare av alla slag och stånd — man skymtar

t. o. m. hertig Karls bistra drag i sådant sammanhang.

Korrektiven voro för prästerna kapitlets "prubba", suspension eller avsättning, för lekmännen — vid sidan av den världsliga armens ingripande — kyrkStraff, sådana som utmättes vid Mäster Abrahams berömda räfst. Rensningen kunde ju icke fullbordas på en gång varken i fråga om präster eller lekmän men den fullföljdes energiskt och målmedvetet av kyrkans hövdingar. Man kan icke neka den hårdhanta svensk-lutherska ortodoxien erkännandet att ha utfört en betydande kulturmission redan genom sitt arbete på införande av yttre hyfsning och anständighet i församlingarne.

Den svenska kyrkans prästerskap erhöi härvid och härigenom ställningen som allmogens ledare och uppföstrare, en ställning som det, om än i alltmer minskad omfattning, bevarat till våra dagar. Prästernas kulturarbete utfördes till god del i sockensjälvstyrelsens form. Organet för denna självstyrelse var i äldre tid sockenstämman. Liksom vid svensk representation överhuvud har även ifråga om sockenstämman deltagandet äldst icke fattats som en rättighet utan som en samfundsplikt. Däremot har sockenmenighetens medverkan vid sockenstyrelsen varit en *prästens* rättighet till hjälp i hans arbete, såsom ännu 1600-talets prästprivilegier vittna. — Sockenstämman hade att överhuvud handlägga socknens angelägenheter av olika slag — även upprätthållande av disciplin och god ordning inom församlingen, det senare icke blott i vad som direkt rörde kyrkan och kyrkliga förhållanden utan även sammanlevnaden sockenmännen

emellan i vardagsliv och gästbud. Därför är det lätt förklarligt att sockenstämmoprotokollen i en mängd hänseenden äro kulturhistoriska källor av hög rang.

Just emedan prästerna fattade som sin uppgift att för utbredande av kristen sed och god ordning i övrigt söka utrota folkliga bruk och sedvänjor, som ansågos där emot stridande, liksom även eljes att införa förbättringar, där allmogen fasthängde vid vad gammalt och fornt varit, just därför innehålla sockenstämmoprotokollen uppgifter om dessa äldre sedvänjor och förhållanden, som måhända eljes skulle ha försvunnit utan att något därom bevarats.

Mitt under sitt arbete på utrotande av vad de ofta ansågo vara hednisk vidskepelse och avguderier voro dock prästerna barn av sin egen tid med dess uppfattningssätt. Det är därför intet överraskande när man t. ex. finner att pastor och sockenstämma i Dunker adventsöndagen 1680 medgivit den art av gudsdöm, som plägar benämnas *bårrätten*. Vid sockenstämman anställdes rannsaking om orsakerna till en drängs död, vilken efter ett samkväm drunknat. Den dödes moder misstänkte sin sons kamrater för att hava vållat hans död. Dessa förhördes och vittnen avgåvo sina berättelser utan att klarhet kunde vinnas. Till sist heter det i protokollet: "Äntligen (efter) ingen baneman till hans död, för sakens mörkhet, finnas kunde begärde modren, att de som hon hade misstänkte, måtte påläggas att i hela församlingens närvaro och åsyn stiga fram var efter annan och lägga handen på den döde drängens bröst, vilket henne vardt till-

låtet och de misstänkte förvilligen bejakade. Och Die S. Andreæ (tisdagen där efter) bars liket ut på kyrkogården, kistlocket öppnades och Elias samt Adolf och Conrad stego i hela församlingens presens fram, lade händerna hvarefter andra på bröstet af den döde. Önskade och bådö var för sig till Gud att han ville visa något tecken på den döde eller annorledes om att de voro skullade (skyldiga) till hans död. Men den döde kroppen var redan förfallen och tjälat och intet tecken kunde skönjas". —

Det är möjligt att i de sista orden gömmer sig ett tvifvel på denna ordals betydelse som bevismedel.

Mycket bekymmer vållades kyrkan av trolldomsväsendet under 1600-talet, vilket slutligen förtätade sig i de beryktade häxprocesserna. Jag förbigår emellertid materialet härför, desto hellre som jag i fortsättningen vid exemplifierandet av domstolsarkivens betydelse som kulturhistoriskt material får tillfälle meddela ett och annat av folklig magi — även svart sådan. Blott ett ex. må tillåtas mig anföra här, enär det visar ett för tiden ovanligt förståndigt sätt att behandla den psykiska epidemien. I juli 1676 rannsakades i Rimbo kyrka av pastor om trolldomsväsendet, som även yppat sig därstädes. Pigan Karin Bengtsdotter klagade därvid att hon bleve bortförd om nätterna igenom vädret av åtta namngivna hustrur i socknen. Pastor begärde därpå få höra sockenmännens omdöme om de anklagade. Menigheten frikallade tre av de anklagade men de andra fem höllos misstänkta av alla som närvarades voro. Därpå tillfrågade pastor pigan, vilken natt hon senast bortförts. När

pastor erinrade sig att den uppgivna natten varit ett häftigt regn, frågade han vidare om hon kommit torr hem från resan, vilket bejakades. Sist frågades pigan på vad rum hon uppstod om morgonen när hon sig bäst kunde besinna och till sig komma igen. Hon svarade: På samma rum där jag lade mig om aftonen vaknade jag om morgonen. Hon bekände tillika att hon icke befallt sig i Guds händer om aftonen förr än hon somnade. Slutet blev att pigan hotades med uppenbart kyrkostraff och de anklagade frigjordes från hennes beskyllning.

Pastor tillägger i protokollet: Satan var visserliga med i detta spel, men hafver mästerliga sig kunnat skylla. Sålunda ställdes sockenfolket till frid denna gången.

Allt vad som stötte på *signeri* skulle utrotas och man gick därvid understundom radikalt nog till väga. Vid sockenstämma med Dalby församling i ärkestiftet den 29 nov. 1752 föreställde kyrkoherden församlingen, att han gått omkring och sett hurusom i somliga berg äro funna *runda och trinda hål*, som kallas *älve-kvarnar*, hvarest på somliga ställen legat slantar, runstycken och knappålar, jämte det att hålen voro smorda. Han hade vid husförhören gjort föreställningar och varning för ett sådant gruvligt avguderi. Stämman samtyckte nu till att dessa vid Tuna, Änsta, Elfvesta och Brunna befintliga älfvekvarnar skulle på kyrkans omkostnad *bortsprängas* till förekommande av vidare vidskepelser.

Talrika äro exemplen på prästerska-

pets strävan att avskaffa anstötliga *brölloppseder* liksom överflöd i mat och dryck vid bröllopen. Här ingrep även höga överheten genom sina alltifrån mitten av 1600-talet utfärdade överflödsförrordningar. Striden emot bröllopsbruken börjar på allvar under 1700-talet (särskilt under frihetstiden). Liksom 1600-talets överflödsförrordningar i våra ögon mycket liberalt uppdraga gränserna emot det överflöd som borde avskaffas, så tolererade seklet även mycket av gammal sed utan att allt för noga syna den i sömmarne — blott den icke kunde tolkas som avguderi eller stridande mot den rena evangeliska läran. Fyllda fat och kannor liksom bullrande festglädje älskade man. 1700-talet medför häri en förändring. Tidens ekonomiska intresse går härvid hand i hand med en mera rigorös observans mot anständighetens krav. Anständigheten kom och sederne försvunno, har folklivsforskaren nog ibland anledning att med Kellgren klagas.

Redan mot slutet av 1600-talet började man söka göra slut på de s. k. *mökvällarne*. Men motstånd mötte. Vid sockenstämma i Dunker 1696 vägrade allmogen att avstå från mökvällarne, men gick med på införande av böter för fylleri och förargelse vid dessa.

En drastisk interiör från dessa mökvällar möter i Villåttinge HR:tts protokoll den 11 nov. 1713. Allmogen företager sig först, heter det, den oseden att de med process om lördagen, den de *möjektiväll* kalla, avhämta brudsätan, då bruden klädes, samt under tiden dansande, spelande, svalg och dryckenskap hela natten igenom intill söndagsmorgo-

nen sker, varpå de sig i Guds hus begiva, varest tyvärr ofta stor förargelse medelst deras otidiga drickande på lördagsaftonen förspörjes. Sedan de efter gudstjänsten anlant till gästabudsgården, kvarbliva de där nästan hela vcekan, så länge värden äger något förråd på mat och dryck, varvid de därhos med slagsmål, eder och svordom gräseligen framfara. Det händer också, heter det vidare i protokollet, att kvinnfolken och mödrarne av begärelse efter olika gästabud medföra små klena och späda barn, varav timar deras stora olycka att de av kyla och vanskötsel om livet bragta och förkvävda blifva.

På begäran av samtliga präster i häradet förbjödos mökvällarne liksom även att utsträcka bröllopet över tisdags middag. Särskilt förbud mot späda barns medförande i dessa gästabud gavs också.

Tidens knapphet förbjuder mig att mera detaljerat exemplifiera de upplysningar som särskilt sockenstämmaprotokollen meddela om äldre brölloppsseder. Blott en sak må omnämnas. Det är den s. k. *stubbansen*. Vid prästmötet i ärkestiftet 1738 gavs tillkänna, huruledes på många ställen hitintill är i bruk att bröllopsfolket på andra dagen dansa omkring den s. k. *stubben*, varvid mycken lättsinnighet och förargelse förövas — jag anför prästmötes protokollets ord — ehuru det föregives att vara ett medel att samla penningar till de fattiga och husarna i församlingen, dels ock att emellan andra och tredje lysningen till äktenskap bruden med sig omförer en mansperson, under tiden i flera socknar, att som de kalla *tigga i brudsäck*, ty

förehölls att bägge dessa plägseder såsom förargliga och oanständiga på allt sätt av Ven. Clero borde förekommas och avböjas.³

Stubbansen omtalas ofta i sockenstämmaprotokollen. I ett sådant från Adelsö 1776 heter det. "Om de på bröllop andra dagen om morgonen övliga så kallade stubbdanser beslöts, att de såsom ohöviska och kränkande ärbara seder, skulle alldeles förkastas."

Ännu så sent som i början av 1800-talet levde stubbdansen kvar. Vid mickelmessostämman med Österhaninge socken androg kyrkvärden Olof Persson i Sanda sin önskan om avskaffande av en vid bröllop gängse osed, att på andra dagen indrages i dansrummet en stubbe, varpå man- och kvinnfolken sedan parvis uppstiga, och under drickande samman-skjuta penningar åt spelmännen. Jämte Guds gåvors missbruk och förspillning anfördes flera härvid förefallande grova oordentligheter. Sockenmännen som sådant nogsamnt kände — heter det i protokollet — instämde ej allenast enhälligt i Olof Perssons önskan utan bestämde även böter av två riksdaler till socknens fattigkassa för en var som medverkade vid eller ens påyrkade stubbdansen.

Stubbansen torde vara identisk med den dans som i andra sockenstämmaprotokoll omtalas under namn av *klubbansen*. Dess urgamla karaktär synes vara ojävaktig och man kan misstänka

³ Om brudstugång och tiggande i brudsäck finnas mycket ofta upplysningar i sockenstämmaprotokollen. Seden bekämpades knappast i första rummet såsom förargelseväckande utan snarare emedan denna form av tiggeri var ytterst betungande för allmogen.

att bakom densamma döljer sig en äldre fruktbarhetsritus.⁴

Bland andra folkliga bruk och sedvänjor varemot man under 1700-talet upptog kampen var *Staffans-skedet*, och sjungandet av "*Sancte Staffans visa*". Sockenstämmoprotokollen innehålla ibland upplysningar därom — jag måste dock förbigå de fall jag sett.

Föremål för prästerskapets omsorger under 1700-talet var även kyrkogårdarnes rationella inrättande och utnyttjande för likens begravande. Det sätt, som man strävade att införa, var begravning för varv, som det hette d. v. s. det nu allmänt brukliga att begrava rad för rad. Dessförinnan voro kyrkogårdarne på landsbygden allmänt indelade efter byalag och gårdar, så att varje by hade sitt särskilda stycke. I landsarkivet i Uppsala förvaras en *karta över Norr Ljusterö kyrkogård* av år 1757, visande kyrkogårdens indelning till lägerställen för de olika byarne och gårdarne. Varje helt mantal hade ett utrymme av 14 alnar i längden och 5 alnar i bredden. Den på byarne indelade delen av kyrkogården låg söder om kyrkan. I väster kring vapenhuset låg "*socknens allmänning*" avsedd för begravning av fattigstugofolk och andra, som icke kunde göra anspråk på begravning bland bofasta och

självägande. Norr om kyrkan fanns ingen kyrkogård. Hyltén Cavallius meddelar att dessa de olika gårdarnes begravningsplatser på kyrkogården kallades i Varend *ättehögar* (V. o. V. II sid. 297). I en av d. v. kyrkoherden i Kräklinge Gösta Hedin år 1762 författad "Underrättelse om Kräklinge kyrkas ålder etc." meddelar han, att de därstädes kallats *ättehagar*. Benämningarne ge en anvisning om företeelsens ålder; det är fråga om de gamla hedniska bygravfältens kristnade fortsättningar.

Jag nämnde nyss att vid Norr Ljusterö kyrka kyrkogård icke var utlagd *norr om kyrkan*. Detta är helt säkert icke någon tillfällighet. Fanns kyrkogård norr om kyrkan, användes den *icke* till "ärligt" folks begravning. Däremot användes den enligt domböckernas vittnesbörd såsom begravningsplats för missdådare och självspillingar, där rätten fann sådana förmildrande omständigheter föreligga, att vederbörande överhuvud kunde få "*njuta kyrkogård*". Så föreskrev Häfverö tingslags HR:tt den 11 juni 1689 i fråga om en förmodad självspilling, att de detta vore en "blind och mörk sak", och rätten ej med full säkerhet kunde avgöra om självmord föreläge, skulle kroppen läggas i jorden *norr om kyrkan utan några ceremonier*. Man känner väl knappast de föreställningar, som ligga bakom avskyn och oviljan mot platsen norr om kyrkan. I sockenstämmoprotokollen från olika trakter möter denna motvilja fullt utpräglad. Biskoparne ingrepo i sådana fall, där kyrkogårdarne utan norrsidans användning voro tränga och otillräckliga, vid sina visitationer för övervinnande av allmo-

⁴ Lars Hallman meddelar i "Blacksta och Wassbro socknar" (mskr i landsarkivet i Uppsala, utgivet ss. vol. II i Arkiv för svensk konst- och kulturhistoria av Sigurd Wallin) intressanta upplysningar om andra bröllopsdagens upptåg kring "stubben". Detaljerna — hos Hallman utförligare berättade än i de ordknappare sockenstämmoprotokollen — hava tydligen varit något olika på olika orter. Någon motsvarighet till den åderlåtande "fält-skärm" och hans assistent i Hallmans berättelse har jag icke annorstädes anträffat.

gens fördomar i detta avseende. Ett par exempel må anföras.

Vid biskopsvisitation i (Dala-) Husby den 25/2 1694 påminte prosten, att alldestund alla ville låta begrava sina lik på södra sidan om kyrkan och ingen på den norra, vore svårt att där finna tillräckligt utrymme. Biskopen berättade, huru i Stockholm och på andra orter liken läggas såväl på norra som södra sidan om kyrkan. Sockenmännen borde icke hava någon sky härför, ty jorden är Herrens och rummet gjorde intet till saken. Prosten sade därpå att så även tillgått i Lindesberg i hans sal. faders tid, men sedan denne låtit först begrava sin sal. dotters lik på norra sidan, hade församlingen sedermera icke haft något betänkande att göra detsamma.

Vid biskopsvisitation i Häverö 1789 klagades att kyrkogården vore för trång och man beslöt att en del av *norra* sidan av densamma även skulle nyttjas till begravning i vanlig ordning. Man skulle endast utse en särskild plats, där de, vilka enligt dom borde begravas avsides, kunde nedsättas.⁵

Innan jag lämnar kyrkoarkiven ber jag få framhålla, att de inrymma ett rikhaltigt material för en mängd andra av kulturhistoriens områden än de här berörda. Så innehålla ju kyrkoräkenskaper, sockenstämmoprotokollen och in-

ventarieinstrumenten ett synnerligen betydelsefullt material för kyrkobyggnader och de kyrkliga föremålens historia. Det är tillräckligt bevis härför att hänvisa till utkomna delar av det stora arbetet "Sveriges kyrkor." Likaså innehållt husesyneinstrument och andra handlingar rörande prästgården mycket av värde för kännedomen om prästgårdarnes historia, därmed även för husets och gårdsplanens historia över huvud. Blott ett ex. må anföras. För *Närtuna prästgård* finnes i kyrkoarkivet en noggrann planritning och beskrivning av år 1663. Gårdstypen är den *slutna kringbyggda gårdens*. Husen gruppera sig kring *mangård* och *fågård*. Dessa äro skilda från varandra av byggnader och portar. Begreppen *rum* och *hus* sammanfalla — *varje hus är ett rum och vice versa*. Prästgården hade inalles mer än trettio hus. Utanför gården lågo bl. a. svinhus samt *torkbadstuga* och mältstuga. Av *badbadstugan* fanns blott rudera, den hade avbrunnit några år tidigare.

Egendomligt nog omnämnes ej den byggnad, som en präst i en annan församling en gång betecknat som det *lilla hus*, som på en folkesam ort ej umbäras kan. Man har föröfrigt icke att såsom självklart antaga att en sådan byggnad fanns. I en redogörelse för prästgårdsbyggande i *Roslags-Bro* 1645 finnes följande notis "den dörren tillförene var för bagarstuvan sattes för hemlige-huset som pastor uppbyggde, där intet tillförene var mera än ett elakt lider och ingen bänk att sitta på till ens nödtorft."

Man träffar för övrigt kulturhistoriskt intressanta notiser i de mest skilda hän-

⁵ Jfr. Häfverö tingsrätts nyss anförda dom ungefär hundra år tidigare. — Det må påpekas, att det här ifråga om kyrkogårdarnes indelning m. m. anförda bekräftas av Lars Hallman i hans nyss nämnda sockenbeskrivning. "Vart hemman i socknen har här (på kyrkogården) sin vissa gravplats å östra, södra och västra sidan, men den norra är här som annorstädes lämnad till illgärningsmäns begravningar, deras likväl, som intet gjort värre än att de efter domarens omprövande få njuta kyrkogård."

seenden i kyrkoarkiven. Jag kan icke underlåta att meddela ett par strödda exempel. Vid sockenstämma i *Bettna* kyrka den 9 e. tref. 1767 beslöts i närvaro av Carl Gustaf Tessin och landshövdingen Nils Bielke samt efter flera eftertryckliga föreställningar av dessa herrar, att församlingens allmoge skulle vidtaga *en viss klädedräkt*, så fort nya kläder behövdes i de gamlas och förslitnas ställe. Manfolken skulle bruka blågråa vadmalsrockar med grön kant och krage till 3 à 4 fingers bredd omkring halsen och på livet utföre samt på uppslagen, som bleve runda, västar eller underkläder göras på samma sätt av samma tyg och färg, dock utan knappar med häktor både i rock och väst. Kvinnfolken fingo gröna klädningar bestående av tröjor och kjortlar. Om huvudbonad och förkläden skall framdeles förordnas, heter det i protokollet. Vite stadgades för såväl den beställande som sockenskräddaren, om andra kläder tillverkades — undantagandes svarta, som voro tillåtna.

En karaktäristisk tidsbild från mitten av 1600-talet må slutligen anföras ur *Barva* sockenst.-protokoll Philippi och Jacobi dag 1655. Då överenskoms att kyrkoherden skulle täcka Barva tiondelada på sin bekostnad. I gengäld härför skulle efter gammal plägsed för varje hemman köras på första åkeföret och av alla på en dag, ett lass god al- eller björkved. "Heebyggiarne" skulle i stället lämna var sin "feet och wälligh tärvestäck", 8 à 9 alnar lång.

"Och när dhe alle framkomne äre, skole dhe aff körkioherden bekomma maat, 2 kannor brenwijn och itt femfiär-

dingzfat öl till tractamente, hwilket alt dhe i Gudz frucktan, med wackert och gudeligt läthe och sämiä skole förtära, så att ingen dhen andra, hwarken där eller i Heemresan, med ordh eller gerningar i nogon motto förolämpar."

*

Att förmaningar som de nyss anförda voro behövlige förstår man, när man bläddrar i den tidens *domböcker* — om de hjälpte kan däremot vara tvivel underkastat. Man finner i *domböckerna* utomordentligt ofta, huru samvaron männen emellan, vare sig det var fråga om ett större gästabud eller om två eller tres sammanträffande i enklare former vid "nägra kannor öl" slutade med "*perlemente*" ofta med "*manslag*", så att någon kom "till skada" för en annan. Tiden var våldsam och uppbrusande, sedan de första slagen utdelats med tallrikar eller ölkannor, drogös knivarne eller tillgrepos yxorna. Även utanför gästabuden rann sinnet ofta på och våldsamheter förövades. Detta gällde *alla* klasser.

1634 fastställde Svea hofrätt Norrtälje rådsrätts dödsdom över stadens förre borgmästare Nils Persson. Denne hade drucken gått till Olof Mjölnares stuga för att utkräva en tunna mjöl, som han hade att fordra. Mjölaren var icke hemma. När mjölmarhustrun på Nils Perssons fråga var mannen vore upplyste att han var i den andra kvarnen — utbrast Nils Persson: "aldrig är han hemma, han stjälar mjöl och säljer åt andra, men mig vill han inte betala." Hustrun svarade — i ödmjukhet, heter det i hovrättsdomen — "Käre Fader, när min man

kommer hem skall han sända Eder mjölet." Då slog Nils Persson henne över vänstra armen med en ny ekstav, som han plögade stödja sig vid, så att staven brast. Med den bit han hade kvar miss-handlade han hustrun ytterligare. Hustrun var havande, på grund av miss-handeln föddes barnet för tidigt, såväl barnet som modern dogo.

Vid tinget med Åkers härad i Södermanland den 21/5 1617 gävo Tomas båtsman m. fl. tillkänna, att ståthållaren Jon Andersson hade två år tidigare så illa slagit och medfarit en deras skyldeman, att han dött därav. Saken hade så tilldragit sig, att ståthållaren hade varit på jakt efter några hjortar, som sluppit ut ur djurgården. Därvid hade han kommit till Kärnbo prästgård och "lär begynt dricka öl och brännvin hela natten". Hans (stall)knekt hade på kvällen bundit hästarne och fodrat dem samt där-efter gått och lagt sig i bagarstugan. Om natten, när ståthållaren hade gått ut, hade han hört buller från hästarne och menade att de voro lösa. Han hade då straxt tillsagt sin dräng att skaffa sig en käpp och fick en halv gårdsgårdsstör. Med denna gick han in i bagarstugan och började slå den sovande stallknekten. Efter misshandeln hade den slagne krypande tagit sig ut ur stugan. Han låg så några dagar i smedjan vid Gripsholm, till dess Nils i Lagnö i Vansö s:n kom dit i skjutsfärd och tog honom till Vansö. Efter åtta veckors sjukdom dog han. HR:n fann Jon Andersson saker till den dräptes död. Saken gick till HofR:n där Jon Andersson för övrigt samtidigt var ställd under åtal för horsbrott.

Åtal för dråp skedde vid denna tid av den dräptes ättmän, så i detta fall. Oftast slutade saken därmed att *mansbot* mottogs. Så skedde i Villåttinge härad vid tinget i maj 1596 i fråga om ett vid gästabud begånget dråp; "efter detta dråp uti sådana fall (d. v. s. under sådana omständigheter) skedde, lät hustrun samt ätten sig nöja med böter och en kristelig förlikning" samt "gäfvo honom (dråparen) vänskap för sig och sina efterkommande både födde och ofödde."

Ofta nog tog dock den gamla släkt-hämndsinstinkten ut sin rätt och man vägrade emottaga böter för den dråpte. Det klingar som en ton ur de isländska släktsagorna, när det i domboken för tinget vid Kopparberget den 17 nov. 1631 säges att "den dräpnes efterleverska står på sin rätt och vill inga böter taga utan säger att all den stund hennes mans blod sprutade henne på händerna när han slagen vart och hon höll honom, så må ock dråparens blod därför utgjutet varda."

Våra domböcker innehålla ett tämligen rikt material för kännedom om *folklig magi och övertro* i gångna århundraden. Tron på människors förmåga att med magiska medel skaffa sig själva gagn och andra skada var fullt levande. Jag tillåter mig erinra hurusom det i *Gustaf Adolfs krigsartiklar* föreskrives att *avgudadyrkare, trullkarl eller vapendöfvare* skola exekveras efter Guds och Sveriges lag eller åtminstone förvisas lägret.

Den magi, som övades, var väl vanligen den relativt oskyldiga att genom fäderneärvda bruk och läsningar skydda

sig för andras onda konster, att bota sjukdomar och så vidare. Men en allmän misstro rådde. Man misstänkte varandra för att öva svart magi till skadegörelse. Misstänksamheten synes ha kulminerat mot slutet av 1600-talet, då den i förening med den uppträdande psykiska epidemien ledde till de beryktade trolldomsprocesserna. Trolldomsrykte var en allvarlig sak även före de egentliga häxprocessernas tid, och ledde grannarnas misstro eller illvilja till uppkomsten av sådant rykte, fann den utpekade det rådligt att söka fria sig därifrån. I sådant syfte uppträdde sancta Valborgs afton 1569 gamle Per skräddare i Enköping å sin stads rådstuga och tillkännagav, att han och hans folk voro beryktade för att hava skurit ett finger av en som hängde i galgen — tydligen i förmodat syfte att erhålla ett föremål med hög magisk kraft. Per skräddare hade sina laggårdsmän med sig för att med ed befria sig från beskyllningen. Då på tillfrågan ingen av menigheten ville bevisa beskyllningen, eftergavs eden.

Varseblev man något mystiskt förehavande hos sin granne eller, väl i de flesta fall, grannkvinna, låg misstanken nära att denna drev trolldom sig till gagn — hvilket man i regel identifierade med andra till skada. Skällsordet trollkärning eller trollpacka tillgreps lätt nog i harmen och hettan. Så kårade vid Åkers häradsting den 9 oktober 1629 Lasse Krafts⁶ hustru till en bondhustru att denna hade kallat henne "trulqvinna".

⁶ Lasse Kraft själv — han åberopade adelsskap när det gällde att undandraga sig skyldigheten att svara vid häradsrätten — var en utpräglad "ful fisk", som slutligen efter åtskilliga begångna förbrytelser rymde av landet.

Orsaken var den att hon — Lasse Krafts hustru — hade i "Johannis natt" upptagit några gräsrötter i deras äng, vilka hon till remedier bruka villa, säger domboken. Hon lade, för att visa det lovliga i sitt förehavande i midsommarnatten, nu på tingsbordet en bok innehållande örters och rötters dygder — tydligen en av tidens örte- och läkeböcker. Den anklagade fick för det utgivna skällsordet böta 40 mark.

Sämre gick det Lasse Krafts hustru vid vintertinget 1631. Hon anklagades då av biskopens kapellan hederlig och vällärd herr Jon Nicolai därför att hon i "dömbleveckan" och påsknatten farit med mycket spökeri och vidskepelse. Först hade hon på skärtorsdagen låtit laga "vredeldh" (gnideld) samt förvarat denna eld till påsknatten. Då hade hon nedertagit sina fähusdörrar och lagt samma eld under dem samt låtit driva sin boskap över samma eld. Sedan hade hon om påsknatten rökt och kokat det som de om själva dagen äta skulle. Den anklagade var frånvarande men hade för lagläsaren i gode mäns närvaro förklarat, att hon så gjort och visste där intet ont med, utan hade så hört vara en gammal plägsed. Hon hade kokat om natten för den orsaks skull, att hon om påskemorgonen intet ville hava upp eld, ty hon hade hört sägas att trollkärningarne skulle hava all nytta av den gård, där skorstenen först om påskmorgonen syntes röka. Saken sköts till domkapitlet.

Ett annat påskbruk meddelas i samma häradsrätts dombok den 23 maj 1615. Då tillkännagav herr Andreas Canuti, kapellan i Härads s:n, att en hustru Ingrid kommit i rykte för att bruka sig-

neri, vilket förorsakade en stor tvist och träta mellan allmogen i församlingen. Hustru Ingrid hade varit inhyst hos Per i kyrkoby. På onsdagen i dymmelveckan hade hon föreslagit Pers svärmoder att de skulle göra såsom hon i fjol sett Anders hustru i Sundby i Strängnäs socken göra. På svärmoderns fråga huru denna gjort, svarade Ingrid att hon tagit salt i en klut och lagt i askegraven (i spisen), där det fick ligga till påskmorgonen, då hon gett sin boskap därav på det att trollkärningarna icke skulle få någon nytta av kreaturen. Hustru Ingrids man — denne hade sedan dött — hade därvid sagt: "far intet med det lapperi, det har intet på sig,⁷ utan du kommer dig därmed illa ut, det lides intet sådant nu som i förtiden." Hustru Ingrid hade likväl lagt saltet i askegraven, men när Per i kyrkoby, "som bonden var i gården" fått veta därom, hade han rivit bort saltet.

Vid sidan av dylika beskedliga försök att med ärvda magiska bruk skydda sig och sitt, möta då och då fall, där det knappast kan betvivlas att ärliga försök gjorts att med svart magi skada sin nästa.

Vid Åkers häradsting (i Södermanland) den 21 juni 1614 androg en bonde, Anders Hansson, hurusom en knekt kallad Henrik i Dunker hade för två år sedan mistat en ko. Då knekten icke genast hade kunnat finna kon, som gått ned sig i en mosse, hade han beskyllt Anders Hansson för att ha stulit kon och hotat att han skulle "låta göra honom ett kännemärke". Några dagar derpå hade knekten enligt egen berättelse

dragit till Nyköping och handlat med skarprättaren att denne skulle "slå ut ögat" på den för kostölden misstänkte. "Och i samma tid", heter det i domboken, "drabbade Henriks hot upp för:ne Anders Hansson, så att (han) låg elfva veckor på säng och igenom stor värk och vedermöda miste sin syn." Saken uppskötts till följande ting, när den anklagade knekten nu icke var närvarande. Tyvärr saknas i landsarkivet domboken för följande ting.

Fall av förgörning och djävulspakt möta i Karlskoga häradsrätts dombok den 30 aug. 1633. Vid tinget bekände två för hor och tjuvnad anklagade kvinnor följande. Den ena, hustru Margreta, att för 16 år sedan, då hon bodde i Väsehärad, hade en kväll vid nyårstid till hennes gård kommit en lapp resande från Norge och begärt härbärke. Hon hade frågat lappen, om han visste bot för den svåra värk, som i nio års tid plågat henne. Lappen förklarade att denna plåga och vedermöda hade hennes syskonebarn "satt på" henne, "men om du vill, då vill jag väl bota dig och därbredvid lära, huru du skall kunna göra henne så godt igen". När hustrun biföll detta förslag, gjorde lappen henne en båge av vide samt lärde henne en bön. Och när hon ville läsa denna bön och därefter skjuta, så skulle det onda hon ville sätta antingen på människor, djur, fänad, skog eller mark strax drabba och hava fortgång, drabbades den hon sådant ernade. Denna konst hade den anklagade brukat blott två gånger, ena gången mot en bonde och hans hustru, andra gången mot fänriken Jost Larsson och hans hustru, vilka hon hade skjutit en

⁷ D. v. s. det har ingen betydelse eller värde.

häftig tråsjuka uppå, för det han en gång slagit hennes syster. Fänriken och hans hustru hade så tvingats och tränat av denna tråsjuka att på dem intet hade till seendes varit än bara hud och ben. Till dess hon dem igen bötat hade.

Medan hustru Margreta sålunda lärt sig att skjuta lappskott av infödd lärare — berättelsen torde måhända vara av intresse för kannedomen av lapparnas vandringar — hade hennes kamrat, pigan Cecilia, på ungefär samma sätt kommit i förbund med djävulen. Hon berättade, att för tre år sedan, då hon låg sjuk hos sin moder, hade sent en afton "en kommit till henne, svarter och långer" och tillfrågat henne, om hon ville tjäna honom. Hon hade i början nekat, men slutligen för hans enträgenhets skull jakat. Villkoren ville hon icke angiva — men när överenskommelsen var klar, hade han blåst henne i munnen och bitit henne i vänstra skuldran, varav ännu ett ärr syntes, stort som en nagel och känslolöst. Cecilia förnekade att hon lärt sig trolldomskonster av den svarte.

Tron på möjligheten att döva icke blott materiella vapen utan även rättvisans svärd möter i en brottmålsransakning å Enköpings rådstuga i maj 1597. För rätten stod en viss Erik Jonsson, anklagad för stöld och horsbrott. Han tillfrågades rörande sin följeslagerska, Anders dotter i Boda, om det vore sant att hon, som vore beryktad för trolldom, "skulle kunna läsa i salt att ingen rätt skulle kunna bita på dem". Erik svarade: "Ja, läsa kan hon nog" och när han för sina missgärningar blev sagd livet och förnam att ingen bön ville hjälpa, begynte han vidare beklaga (an-

klaga) henne och sade att hon var orsaken till hans död, i det att hon hade gjort osämja mellan honom och hans hustru och förvillat hans sinne, så att han aldrig kunde övergiva henne. Hon hade alltid givit honom den förtröstning, att vad han göra ville, det skulle honom intet skada, och på det sista tog han fram en lärftsklut, uti vilken var bundet salt och annat "klambertij", den hon hade sömmat i hans kläder, allt för samma orsaks skull som förskrivet står, heter det i protokollet, som tillägger att han hade än mera att beskylla henne för "vilket icke göres behov om skriva för några orsakers skull, synnerligen att han någon sådant läsa, då lärer han göra därefter." — Två tolfter sattes att rannsaka och rådslå, om de kunde värja hennes liv. De förklarade sig icke kunna värja henne. Därpå tillfrågade borgmästaren menigheten om någon där ville värja hennes liv. "Därtill de uppräckte alla sina händer och sade att hon var döden värd så väl som han." Till sist tillspordes fem bönder, som voro hans grannar och somliga honom närskylda, vad de menade både om honom och henne, "vilka alle begärade att både hon och han skulle mista lifvet, hvilket också skedde den 6 juni 1597".

Å en i landsarkivet i Uppsala befintlig 1600-tals karta över en prästgård finnes även upptagen den i närmaste grannskap av prästgård och kyrka belägna rättarplatsen, med å densamma utmärkta galge samt stegel och hjul. Det är icke utan att denna karta kommer mig i tankarne såsom representativ för den tids andliga kartbild, varifrån här några strödda kulturbilder meddelats.

LINNÉS BOTANISKA TRÄDGÅRD OCH DESS ÅTERSTÄLLANDE.

FÖREDRAG I TRÄDGÅRDEN DEN 9 JUNI 1922.

AV

ELOF FÖRBERG.

Må vi med fantasiens hjälp (och något understöd av planscher) försöka försätta oss en 150—160 år tillbaka i tiden. Vi träda då, med vederbörligt tillstånd, genom de ståtliga, av greve Gyllenborg skänkta järngrindarna in på förgården. Här ha vi en av låga hus omgiven gård, där en rätt betydlig samling in- och utländska djur förvaras. Om vi hade kunnat träffa herr Archiatern hemma, hade han säkert visat oss t. ex. sin favoritpapegoja, som brukar sitta på hans axel och som, när hon blir hungrig, ropar: "Herr Carl, klockan är tolv", (det vanliga sättet varpå tjänstefolket meddelar att middagen är serverad). Eller Sjuppen, som klättrar upp på besökande och undersöker deras fickor, "om han fandt något contrabande, sådant neml. som dugde äta, var det straxt confiscabelt". Det är en envis krabat och svårt att bli av med honom. Bästa sättet är att visa honom en klädesborste eller dylikt ty för svinborsten har han den största skräck. Mitt emot ligger prefek-

tens hus. Från sitt fönster i hörnrummet kan han "kontrollera, huru flitigt arbetarna fullgöra de dem förelagda sysslorna och att inga okynniga göra något ohägn". Genom inre grinden komma vi så in i den egentliga trädgården och ha då framför oss den stora huvudgången, prydd av på långa stänger fästade ap- och papegojburar. På vardera sidan om gången ligga de stora 'areae', den för annuella växter t. h. och area perennis t. v., båda omgivna av granhäckar med pyramidformigt klippta högre granträd. Själva häckarna hållas låga och vid ingångarna finnas låsta grindar, "så att alla de olika växtarterna visserligen kunna iakttagas av vetgiriga främlingar och andra besökande, men de kunna dock icke med händerna nå dem och roffa dem åt sig". I slutet av gången står en venusstaty av bly.

Den plan, efter vilken trädgården utlades hade i samråd med Linné uppgjorts av överintendenten, baron Carl Härleman, om vilken Linné uttalade, att "han

FIG. 1. LINNÆS BOTANISKA TRÄDGÅRD ÅR 1745.

genom beundransvärd skicklighet i sitt fack icke vore någon i hela Europa underlägsen". På ett annat ställe heter det: "ingen strädgård är ordentligare anlagd, ingen öfvergår honom i antal af sällsynta örter, och ingen har af frö någonsin frambragt flera särskilda slag; ehuru han ligger under det kallaste klimat ibland alla Botaniska Trädgårdar i Europa". Här föreläste Linnæus såväl för studenterna, som för ett stort antal utländska forskare och demonstrerade trädgårdens växtskatter. Härifrån företogs de berömda "Herbationes upsalienses". Härifrån utgav han ett flertal av sina förnämsta vetenskapliga arbeten och härifrån utsände han sina lärjungar — eller som han kallar dem — sina apostlar till alla världens kanter. Från alla håll blevo så de sällsyntaste, hittills obe-

kanta växter och djur insända att av Linnæus bestämmas och namngivas. Till och med potatater, såsom konungen av Frankrike och kejsarinnan av Ryssland sände rikliga bidrag. "Jag har dageligen och stundeligen nya rön i trädgården, at jag aldrig går der in med mindre jag lärer något", skriver han. Dessa hans efterlämnade brev visa oss, hur innerlig den kärlek var, som Linné hyste för sin trädgård. Så skrev han exempelvis till sin vän Bäck: "När min Bror varit på Drottningholm, så res hit och se trädgården; jag tycker att han meriterar at se på några dagar. När min Bror sett stora werlden och kongar, så res till en liten printz i Florae rike och se till, om icke där är mera för ögonen, fast mindre för munnen. Lätt oss gå i vår natt-räck och stänga porten." Snart sagt vid

FIG. 2. LINNÉS BOTANISKA TRÄDGÅRD ÅR 1770.

vart steg på denna klassiska mark, erinras man om något rön eller snillrik iakttagelse. Här i Sjødammen var det t. ex. som Linné löste den på den tiden mycket uppseendeväckande gåtan om vattnets förvandling i blod.

I dissertationen *Hortus upsaliensis* uttalar Linné en förutsägelse och en förhoppning i följande ord: "om därför ödet beskär, att vår akademiska trädgård så, som den börjat, lyckligt tillväxer och förökas, så anse vi oss med fog kunna förutsäga, att den skall göra alla andra i hela världen segerpriset stridigt eller eröfra detsamma. Och vi för vår del önska uppriktigt, att dess nu uppspirande lycka måtte oafbrutet och länge blomstra, utan att sköflas af vidriga ödets stormar".

Detta sitt Bragelöfte höll Linné. Han gjorde trädgården till en medelpunkt för hela den civiliserade världens botaniska forskning. Hans förhoppning om länge varande blomstring gick dock ej i uppfyllelse. Redan ett trettio-tal år efter

blomsterfurstens död, överflyttades hans växtskatter till den nya Botaniska trädgården — den förutvarande Slottsträdgården — och om den skövling av hans storverk, som "det vidriga ödets stormar" därvid åstadkom, få vi en livlig skildring av en engelsk vetenskapsman, dr Thomas Thomson, som 1812 besökte trädgården. I hans påföljande år utkomna: "Travels in Sweden during the autumn 1812", berättar dr Thomson om detta besök. Efter att inledningsvis ha filosoferat över det svärdefinierbara intresse, som förmår oss att besöka platser, som bebotts av stora män, eller där någon historisk tilldragelse timat, berättar han huru han med iver av detta intresse drevs att besöka den Linnéanska trädgården. Till sin besvikelse fann han dock blott förstörelse och ruin. Ganska utförligt beskriver han, hur allt såg ut: i orangeribyggningen och växthuset voro glaset i fönsterna sönderslagna, växter och alla samlingar bortförda, golven övervuxna av ogräs. En del av Linnés trädgård var

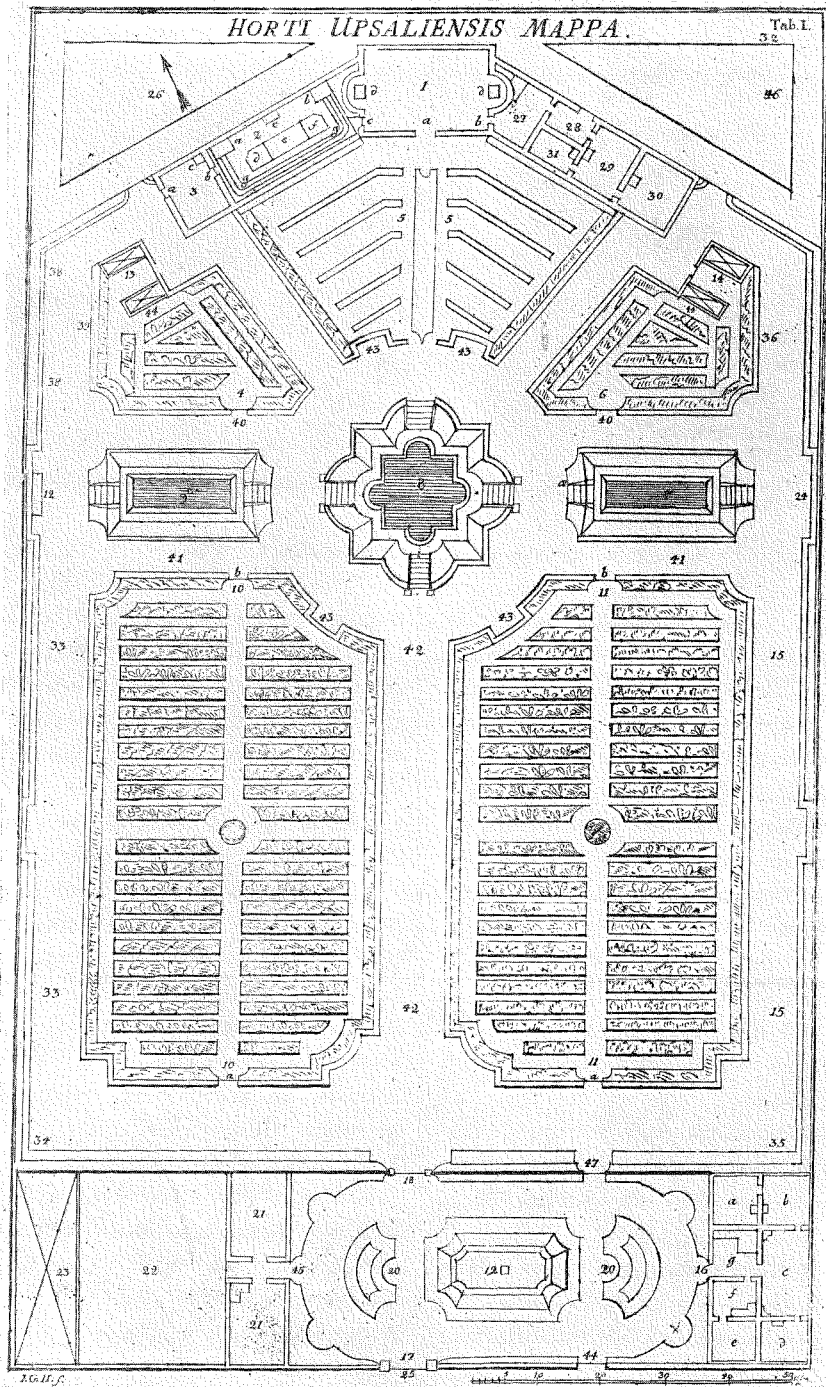

FIG. 3. PLAN AV TRÄDGÅRDEN ÅR 1745. — 1 ORANGERIET; 4 VÅRKVARTERET; 5 SÖDRA KVARTERET; 6 HÖSTKVARTERET; 7 KÄRRDAMMEN; 8 SJÖDAMMEN; 9 FLODDAMMEN; 10 PERENNA KVARTERET; 11 ANNUELLA KVARTERET; 16 LINNES BOSTAD; 20 FÖRGÅRDEN; 22 DJURGÅRDEN; 25 INGÅNG FRÅN SVARTBÄCKSGATAN.

förvandlad till potatisland. Han påpekar, att det hade varit av stort intresse, om den gamla trädgården bibehållits, även sedan den nya anlagts och slutar med följande klimax: "bevarandet af hans trädgård och hans anläggningar hade varit en gård af aktning till hvilken Linnés snille och hans utomordentliga förtjenster hade berättigat honom. Men som hvarken tacksamhet eller skamkänsla någonsin existerat hos korporationer, är det ej lönt att vänta vare sig frikostighet eller pietet hos dem". I rättvisans intresse bör dock erkännas, att röster både inom och utom det akademiska konsistoriet höjdes *emot* denna skövlung. Att de ej lyckades göra sig bättre hörda, torde ha berott på samma egendomligheter hos det svenska folklynnet, som möjliggjorde försäljningen av Linnés ovärderliga samlingar till England. Gustaf III förklarade ju också, att det var för att *hedra Linné*, som han lät anlägga den nya Botaniska trädgården och bekosta flyttningen av allt flyttbart från den gamla Linnéanska trädgården.

Den nya Botaniska institutionen invigdes ock högtidligen på 100-årsdagen av Carl von Linnés födelse. Den gamla lämnades nu helt åt sitt öde.

Ett tiotal år senare inträffade dock en vändning till det bättre. En skildring härav torde lämpligast göras genom meddelande av några utdrag ur Östgöta Nations Protokoll för åren 1817—1885, och dess "Protokolls-bok öfver Östgöta Nations byggnader".

Protokollsboken inledes med en redogörelse för de svårigheter, som vållats därav, att "den alltmer växande talrikheten af Landskapets ledamöter" gjort

de hittills förhyrda rummen för trånga och "den ständiga förökningen af hyrorna gjort Nationens hyra ganska anseelig och kännbar". Nationens högst förtjänte inspektor, prof. Jacob Åkerman hade därför väckt förslag om uppbyggande av ett tjänligt nationshus. Men, heter det, "då sedan spordes, att omkostnaderna vid byggandet af ett nytt hus — — — svarande mot Östgöta Nationens kraf och anda, samt urgamla Östgothiska sedvänjor, skulle nödvändigt belöpa sig vid närvarande dyrhet till en penningssumma, hvartill Nationen — — — ej såg någon utväg, så öfvergafs t. v. denna utvägen". Inspektor fäste då uppmärksamheten på möjligheten att av Consistorii Academico få arrendera det redan betydelligen förfallna, och allt mer och mer förfallande Orangerihuset i forna Linnéanska trädgården.

I en till Rektor och Consistorium Academicum inlämnad ansökan begär så Landskapet att på 30 år få förhyra Orangeribyggnaden, "samt den deromkring ligande area ifrån och med dammarne" och förbinder sig "att anse för sin ovillkorliga pligt att vårda och behålla den nu varande formen af denna för sina stora minnen så märkvärdiga byggnad".

En byggnadskommitté tillsattes, som lät företaga en "ränsning af rummen, golfs upptagning, kakelugnars rödjning, m. m., hvilket senare och den 2 April företogs och fortsattes t. o. m. den 12 April af 2:ne arbetare".

Till rektorsämbetet inlämnades ett "Project till den gamla Orangeribyggnadens reparation". Däri heter det: "Hufvud Corpsen och ändflyglarna bibehållas oförändrade i sitt nuvarande skick, en-

dast i de framåtsluttande glasfönsternas i de forna Calidariae ställe har Landskapet till byggnadens förskönande ärnat å den främre sidan på den forna stenfoten uppföra en Collonade, 6 alnar hög, bärande en Corniche likadan och i fil med den, som befinnes ofvan fönsterna å hufvud Corpsen och ändflyglarna. Pelargången inom denna Collonade skulle å baksidan bildas af en updragen mur, bakom hvilken Conference-rum, Bibliotek, etc. skulle inrättas med fönster åt baksidan. Entablementer öfver fönster och dörrar torde ock pröfvas nödiga till hufvud-Corpsens förhöjande. Afledande vattentrummor tarivas för at upptorka platsen, at ej träverket må förstöras; för sank och osund att derpå inreda några bättre boningsrum kan lokalen ej tillåta mer än att på sin höjd, om möjligt är, Landskapets vaktmästare därstädes får sitt boställe till byggnadens vakt och ans.

Hvad angår areans försköning torde plantering bakom huset, blomsterqvarters och sandgångars anläggning, häckars ansning samt dammarnas upprensning, nödvändig äfven för vattnets afledande, ej befinnas otjenliga.

Något bestämdt specificerad kostnadsförslag på dessa reparationer ser sig Landskapet ej i stånd att f. n. upgifva, men efter allmänt öfverslag är det beräknadt till omkr. 2,000 Rd. B:co. Upsala d. 12 Apr. 1817. G. Eriksson, Östgöta Nations n. v. Curator."

Sedan vederbörligt tillstånd erhållits, "började handtlångare ånyo att genom rengörande af byggnaden bereda möjlighet för de reparationer, de gamla murarna först och främst borde undergå".

Det befanns nu att murarna i allmänhet, till omkring "en alns höjd öfver jordytan, blifvit af fuktigheten alldeles uprötta, hvilket helt och hållet måste nymuras; hvarvid man dock brukade den omtanke, att murarna ända up till sträckstenen utanföre och till golvet innanföre updrogos och reparerades med sandsten, till förekommande af röta. Dessutom då vattnet, som ej afledt, samlat sig i och öfver grunden och stenfoten, om vintern under sin frysning hade söndersprängt stenfoten på flera ställen, hvar på muren här spruckit och satt sig, måste större partier af muren ända up mot taket borthuggas och förnyas. Detta var i synnerhet händelsen med framsidorna af båda pavillonerna, hvilka nästan helt och hållet äro nybyggda." — — — "I Hufvud Corpsen — — — var golvet — — — lägre än jordytan utanföre, hvarigenom rummet vanligen om våra bildade en reservoir för vattnet från den kringliggande terreinen, uphöjdes nu till lika höjd som sträckstenen utanföre till undvikande af fuktighet, till hvilket ändamål ock en luftrumma är af sandsten upmurad rundt kring väggarna innanföre, under planstensfrisen, med draghål på framsidan och baksidan."

Trots dessa och en del andra anordningar med stentrummor m. m. synas dessa åtgärder ej ha medfört åsyftat resultat. I ett syneinstrument av 1824 heter det nämligen: "Det år 1817 här inlagda nya golf hade af fukt och röta så angripits och förstörts, att detsamma måst förledet år ånyo omläggas."

På de s. k. mellanflyglarna borttogos de växthusfönster med karmar etc., som utgjort framsidan av desamma. Den till-

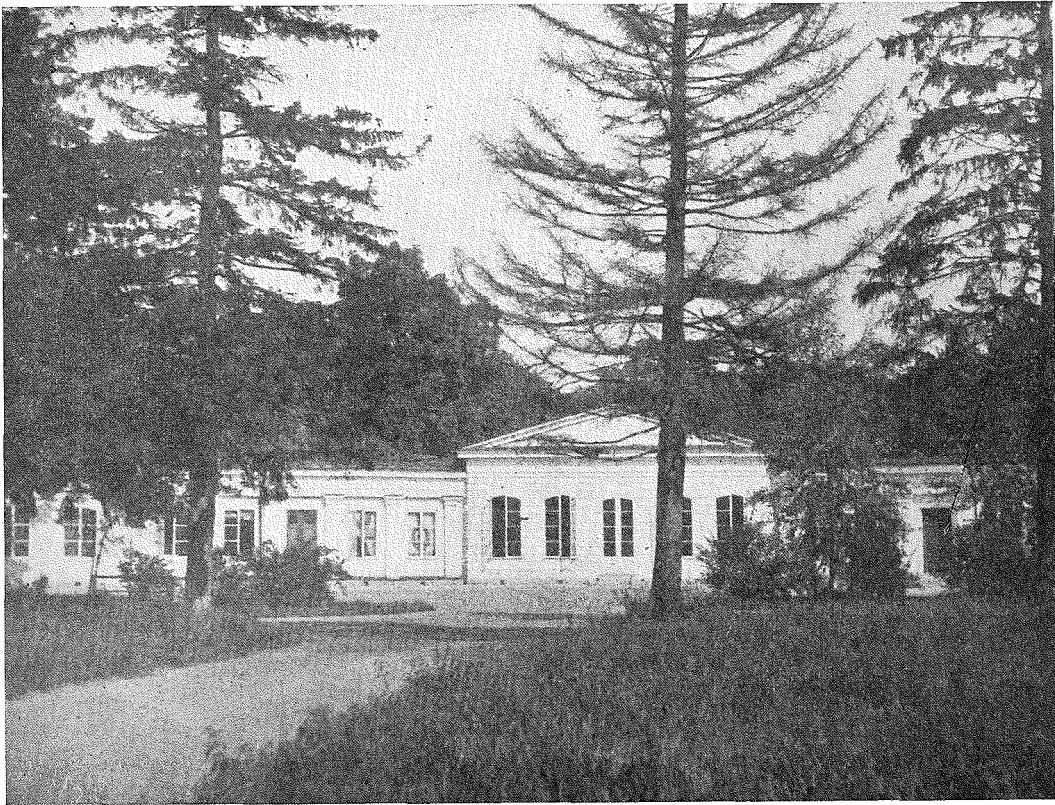

FIG. 4. ORANGERIBYGGNADEN SOM ÖSTGÖTA NATIONSHUS.

tänkta "Collonaden" kom trots "den lofvande skönheten" ej till utförande. Sedan ett förslag till "Arkader" även förkastats "beslöt sluteligen, att — — — låta dessa framsidor utgöras af pelare mellan hvilka fönster eller dörrar insattes, då härigenom äfven vunnes den påyrkade och äsyftade likheten med ett Orangeri." Man beslöt att utföra dem i form av "utstående pilastrar, hvilka likasom architraven, frisen och Cornichen byggdes efter den enkla och sköna Toskaniska ordningen".

Så gott som årligen vidtagas nya åtgärder mot fukten i byggnaden och på

tomten. Nya gruslager påkördes, men oaktat "gazon'en på framsidan blifvit förhöjd", klagas det över "att efter regn en massa vatten samlas på gården och tillträdet till Nationslokalen försvåras, därigenom att landsmännen få vada i de stora vattenpölarne".

1862 får löjtnant Morsing vid Väg- och Vattenbyggnadskåren i uppdrag "att utröna, huruvida det låter sig göra att få byggnaden fuktfri — — — att få rummen varma — — — och derigenom undanrödja all den förstörande invärkan, som fukten åstadkommer på helsan samt murar, golf och tapetsering".

FIG. 5. ORANGERIBYGGNADEN SOM MUSEUM FÖR NORDISKA FORNSAKER.

Dessa åtgärder voro verkligen radikala: hela den vid förra ombyggnaden utförda sockeln av sandsten skulle borttagas och muren borthuggas helt igenom till 2 fots höjd. I dess ställe inlades en sockel av gråsten $1\frac{1}{2}$ fot hög, som ovanpå bestrykes med ett varmt sammankok av tjära och kalk, härpå inmurades med gott hårdbränt tegel. Golven uppbrötos och fyllningen under desamma utschaktades; de nya golven lades så att de kommo $1\frac{1}{2}$ fot över den yttre marken; rappningen borthöggs för att väggarna skulle kunna torka fullständigt o. s. v. Den omgivande terrängen täckdikades. I sam-

band med dessa arbeten blev taket i samlingsalen förhöjt en aln. Detta skedde dels genom påmurning, dels genom att yttertaket bröts med fall åt två sidor.

Trots allt detta, och trots så gott som årligen upprepade nya dräneringsarbeten, uppstå åter sprickor i murarna och klagas det över det bristfälliga skick vari Nationslokalen så in- som utvändigt befinner sig. Terrängen är så vattensjuk, att sakkunniga t. o. m. avråda från nyplantering efter några nedhuggna pilträn (!) förr än platsen blivit utdikad.

Frågan om anskaffande av en ny mera tillfredsställande lokal för Nationen

blir allt mer aktuell och leder omsider till att i oktober 1885 flyttning sker till det nyuppförda Nationshuset.

Jag begagnar detta tillfälle att erinra om, att vi stå i en stor tacksamhetsskuld till Östgöta nation. Om än dess ledande män ej hade fullt samma uppfattning som vi nu, om vad en pietetsfull restauration innebär, så är det dock ovedersägligt att utan de omfattande och ganska dyrbara av nationen bekostade reparationsarbeten, för vilka jag i korthet redogjort, hade Linnés gamla orangeribyggnad sannolikt nu ej funnits i behåll. Om vad som kunnat hända, får man en föreställning, då man erinrar sig att enligt en så sent som 1880 av Kungl. Maj:t fastställd ny stadsplan för Uppsala stad, skulle Dragarbrunnsgatan förlängas tvärsigenom trädgården, varvid ej blott tomten skulle stycas i två delar, utan även orangeribyggnaden rivas. Planer på hela områdets bebyggande ha ock vid olika tillfällen varit föreslagna.

Även trädgården blev föremål för Östgöta nations omsorger. Prof. Åkerman hade 1820 på nationen överlåtit sitt kontrakt på den del av trädgården, som nationen ej redan förut hade fått dispositionsrätt till. Ofantliga ris- och skräphögar blevo då förflyttade, gångar upptagna och grusade, dammarna ränsade och omskurna efter sina gamla former, varjämte häckar och träd planterades.

I § 3 av nyss nämnda kontrakt heter det: "Indelningarne eller Qvarteren, hvilka i anseende till formen ända från Archiatern von Linnés tid bibehållits, sådana de nu befinnas, få till storlek och figur af Arrendatorn ej rubbas, ej heller med sådana köksväxter och rotsaker plante-

ras och besås, hvarigenom Trädgårdens utseende kunde komma att vanprydast och dess fornda ändamål att i hufvudsaklig mätto förändras; fastmer åligger det Arrendatorn at på det sorgfälligaste vårda alla äldre, genom bemälte Archiaters försorg tillkomna och ännu förvarade växter och trån, så att de ej, i brist på tillsyn och skötsel, måtte förloras och utgå." Dessa bestämmelser följdes ock, åtminstone under den första arrendetiden. Nationen visade stort intresse för sitt nya hem och dess omgivning. I ett protokoll säges sålunda: "Under sommarferierna delade flere Landsmän — lifvade af begär att i allt befordra Nationens gagn och fördel, samt att påskynda den nya födelsen af detta urgamla Vettenskapernas tempel liksom ur sitt stoft och aska till Östgötha Nations ära och berömmelse — Trädgårdsarbeten vid terrainens uppöfning och förskönande."

Så småningom vunno dock de rådande smakriktningarna överhand över pieteten för Linnéminnet. "Berceau'er" anlades, en mängd träd utsynades och fälldes samt ersattes genom omfattande nyplanteringar. I ett protokoll för 1874 heter det: "Beslöts att inkomma med kostnadsförslag till trädgårdens omplantering, helst som Räntmästaren medgifvit att alla angripna träd skulle få nedhuggas, hvarigenom en betydlig inkomst för virket kunde komma Nationen till godo och sålunda arbetet i dess helhet betinga en jmförelsevis obetydlig kostnad." Sålunda slopades hela den härliga Härlemanska planen och förvandlades Linnés Hortus till en anläggning i s. k. engelsk parkstil.

Efter Östgöta Nations avflyttning lämnades den f. d. trädgården åt sitt öde. Då Uppsala universitet beredde sig att 1907 mottaga sina till Linnés 200-årsfest från alla världens kanter inbjudna gäster blev trädgården emellertid föremål för en nödtorftig uppsnygning. Gångarna upptogs åter och dammarnas konturer markerades med blomsterrabatter, o. s. v.

Det var dock först genom Sv. Linné-Sällskapets ingripande, som åtgärder vidtogos för ett verkligt återställande av Carl von Linnés en gång så stolta skapelse.

Redan vid Sällskapets första sammanträde i nov. 1917 väcktes i inledningsförändret förslag om en restauration av det gamla Linnæanum. Långt hastigare än man vågat hoppas ledde detta förslag till ett första resultat. Tack vare det stora tillmötesgående, som Uppsala universitets myndigheter visade för saken, erhöll nämligen Sällskapet genom universitetskanslerns resolution av den 22 juni 1918 dispositionsrätt till trädgården.

Omedelbart efter tillträdet igångsattes en del förarbeten för planens verkställande. Ett arbetsutskott tillsattes, som fick i uppdrag att genomföra restaurationen i så noga överensstämmelse som möjligt med de anvisningar, som finnas i Linnés tryckta skrifter och efterlämnade brev. Icke minst viktigt var att skaffa de nödiga medlen. Tack vare den storartade offervilligheten hos ett par mecener (prins Eugen och en person, som vill vara okänd) erhöles för ändamålet 45,000 kronor. Arbetena i trädgården kunde alltså på våren 1919 påbörjas med planeringar och avvägningar m. m.

Linné berättar, att han började sina arbeten med att "rensa trädgården från en mängd onödiga träd och buskar", samt att "genom riklig tillförsel af fyllningsämnen befria den förr låglänta marken från fuktighet och ojämnheter". Trädgårdens sankt läge hade vållat Linné stora svårigheter och blev den närmaste anledningen till den botaniska trädgårdens förflyttning. Som jag nyss påpekat, hade ej heller de senare gjorda olika dräneringsförsöken häft denna svåra olägenhet. Ett oeftergivligt villkor, om ej våra arbeten skulle bli fruktlösa, var sålunda att övervinna denna olägenhet. Om vi — såsom ock föreslogs — skulle ha följt Linnés exempel med påfyllning av en eller annan meter jord, hade vi ju begravt hela hans trädgård. Det lyckades omsider att anordna ett dräneringsystem för hela trädgården, som visat synnerligen tillfredsställande resultat. Den förut kalla och våta lerjorden har blivit lätt och lucker, vilket bl. a. visat sig därigenom att flera växter t. ex. den förvildade tulpanen, *Tulipa silvestris*, som förut blott ytterst sparsamt blommade, sedan blommat rikligt. Glädjande nog ha även andra Linnéanska växter, såsom Stjärnlöken, *Ornithogalum umbellatum*, talrikt uppträtt och blommat. Ett mycket svårt prov fick dräneringssystemet bestå i våras vid Fyrisåns översvämningar. Under det att även trakter, som ligga högre än trädgården ledo därav, förblev Linnéträdgården torr och oskadad.

Utan att ingå på alla de olika arbeten, som utfördes eller de svårigheter, som voro att övervinna må här erinras om *ett* kapitel, såsom varande av mera

allmänt intresse, nämligen det om de på 1860-talet igenfyllda dammarnas återställande.

Uppgifterna om deras utseende på Linnés tid äro rätt sparsamma. I dissertationen "Hortus Upsaliensis" av 1745 beskrivas de sålunda: "Dessa dammar voro af olika djup: den mellersta eller *sjödammen* var gräfd djupast och den andra eller *floddammen* medelmåttigt; den tredje, *kärddammen* — hade endast ringa afstånd mellan botten och vattenytan, — allt detta, emedan enhvar af dem var afsedd för sitt särskilda ändamål. Sidorna eller kanterna kläddes med grönskande torf, skild från vattenytan genom en smal gångstig, hvarigenom platsens smakfulla prydlighet blef än mera i ögonen fallande. Vattenledning inrättades medelst nedgrädda och under gatan dolda pumpstockar och rör till kärddammen; denna åter lämnade vatten genom liknande kanaler till sjödammen och denna i sin ordning till floddammen, hvarefter det genom liknande rörledning utsläpptes ur trädgården."

Under arbetet med uppgrävning för dammarna ha en del av dessa pumpstockar bragts i dagen, vilket bevisar att dammarna nu ligga på sin gamla plats. Beträffande deras byggnad anges det, att: "kärddammen har på sidorna väggar eller horisontalt lagda stockar, som skilja vattnet från fasta marken; häremellan är ett rum, som är fyllt med kärredy, och häri hafva planterats kärreväxter" (här uppräknas 16 arter). "Ute i floddammen är plats beredd åt flod- och sjöväxter (ett antal uppräknas, vilka fordra ett visst vattendjup). "Sjödammen, som har stjernform och är ett utmärkt mäter-

verk af trädgårdsmästaren, innehåller endast växter med flytande blad, såsom *Nymphaea lutea* och *alba*, *Hydrocharis* etc." Här saknas sålunda en del uppgifter av intresse. Beträffande kärr- och floddammarna finnes ingen antydning om, *hur* de uppräknade växterna voro anordnade inom de av stockarna bildade rektangulära rummen. Likaså saknas beträffande sjödammen upplysning, om där funnits någon strandskoning och i så fall, varav den utgjorts, samt huru trapporna utförts. Under grävningarna ha inga spår vare sig av strandskoning eller av trappor eller ens någon grund därtill anträffats. Troligt är därför, att den på den Härlemanska planritningen antydda strandskoningen aldrig kommit till utförande. Att leran på Linnés tid varit ogenomtränglig för vatten, framgår därav, att han ej talar om någon annan vattenförlust än genom avdunstning. Antagligen har den även varit så fast, att någon strandskoning ej behöfts. Östgötans protokoll berättar att (1820) dammarna blevo "ränsade och omskurna efter sina gamla former". Om någon sorts skoning talas ej heller här. Emellertid har leran under de hundra år, som sedan dess förflutit tydligtvis ändrat karaktär. Den är nu synnerligen lös och i hög grad vattenförande. Möjligen kan denna mindre lyckliga förändring bero därpå, att den källa, från vilken Linnés vattenledning försågs, blivit för längre tid sedan igenfylld och att vattnet sedan så småningom banat sig väg genom lerlagren. Att vattenförhållandena i Uppsala undergått vissa förändringar visas ju därigenom, att t. o. m. S:t Eriks källa börjat sina. För att, om möjligt återfinna nyssnämnda

källåder hade ett flertal hål borrats ända till 20 meters djup. Vatten fanns väl, men det trängde tyvärr ej högre upp än till 3 meter under markytan. Vi nödgades därför dels låta inleda vatten från stadens ledningar, dels även använda en strandskoning i sjödammen. Efter vidlyftiga diskussioner och utredningar beslöts — då cement av många skäl ej ansågs böra ifrågakomma — att utföra den av träpallisader i likhet med vad som brukades på 1700-talet. När detta arbete väl utförts och dammarna planterats med de av Linné föreskrivna växterna, påsläpptes vatten. Till vår stora besvikelse befanns det då, att dammarna ej höllo vatten utan att detta hastigt sjönk till samma nivå, som i de nyss nämnda borrhålen. En mängd försök gjordes att hindra detta men utan resultat. Det återstod alltså intet annat än att åter borttaga de redan utförda planteringarna i dammarna och att begagna ett material, som man i det längsta försökt undvika, nämligen cement. Som önskemål uppställdes, att materialet skulle användas i minsta möjliga utsträckning och så, att det ej bleve synligt. I sjödammen måste formen även konstrueras så, att den ej på vintern sprängdes sönder. Vidare ber jag att få nämna några ord till motivering av arbetsutskottets åtgärder i de fall, där vi ej haft några direkta anvisningar av Linné att följa.

Då man granskar Linnés växtförteckningar finner man att dammarna utgjorde en avdelning för sig i trädgården även i det avseendet, att växterna där voro grupperade efter en helt annan princip än å de stora areae. På dessa senare voro de ordnade efter sexualsystemet, så

att varje rabatt blott hade växter hörande till samma klass, hur vitt skilda dessa växter än voro i andra avseenden. I dammarna åter voro de ordnade efter biologiska eller växtgeografiska grunder — en omständighet som ej torde ha tillbörligt beaktats av en del Linnébiografer, vilka i honom uteslutande sett systematikern.

Då sålunda i kärrdammen endast skulle förekomma kärrväxter och i floddammen flod- och sjöväxter, låg det ju nära till hands att ordna den förra som ett litet kärr och den senare som en flod en miniature med utvidgningar för sjöväxterna. Ett ytterligare stöd för anordningarna i floddammen finna vi dels i några uttalanden av Linné rörande växters plantering dels även i den omständigheten att den förut nämnde dr Thomson berättar, att vid hans besök i trädgården några "artificial rocks" ännu funnos kvar. Då man studerar den Hårlemanska planen, skulle man vara benägen påstå, att dammarnas arkitektoniskt utformade inramningar rent av fordrade, att även *estetiska* hänsyn finge göra sig gällande vid anordnandet av deras inre, detta i all synnerhet som Linné själv vid deras beskrivning talar om "den smakfulla prydligheten" — allt naturligtvis för så vitt anordningarna ej strede mot Linnéanska principer. Kärrdammen är i dess mitt försedd med en liten betongbassäng, bildande en liten göl, vilken på ena sidan omslutes av en av uppländska kärrväxter bildad mosse och på den andra av en liten myr med från Gotland hitförd ag, schoenusarter o. dyl. I floddammen se vi vattnet framkomma såsom en källåder mellan några stenblock, därpå utvidga sig något för att upptaga en

del av Linné föreskrivna sjöväxter med flytande blad såsom *Sagitaria*, *Potamogeton*arter o. s. v. — så kommer den första lilla forsen, därpå åter en utvidgning för andra sjöväxter och ett knippe blad-vass, så den andra forsen och den sista utvidgningen, varpå den lilla floden förlorar sig i vassbevuxen sumpmark. Runtom äro de av Linné nämnda 20 *Carex*arterna planterade.

De tre närmast orangeribyggnaden belägna kvarteren ha ej återställts, enär de vid en blivande restaurering av byggnaden skulle bliva förstörda.

Sedan Kungl. Maj:t nu medgivit, att Sv. Linné-Sällskapet får deltaga i ett lot-

teri till ett beräknat belopp av c:a 80,000 kronor, äga vi förhoppning att denna minnesrika byggnad skall kunna återställas i sitt ursprungliga skick och för all framtid bevaras såsom ett minne av vårt lands förnämsta naturvetenskapliga storman och av vad han inom sin *Scientia amabilis* uträttat. Svenska Linné-Sällskapets förhoppning är, att det skall få genomföra en *fullständig* restaurering av *hela* det gamla Linnæanum (med alla dess byggnader) och underhålla detsamma för all framtid i Linnéanskt skick.

Ett sådant återställande torde böra betraktas såsom en pietetshandling, som Sverige är skyldigt ett stycke av sin stoltaste kulturhistoria.

GRAVPLATSER OCH OFFERPLATSER I RYSKA LAPPMARKEN¹.

AV

GUSTAF HALLSTRÖM.

Mina resor i ryska lappmarken förde mig 1908 till skoltelappbyn vid Boris och Glebs kapell vid Pasviks älv samt uppför Tuloma älv till Nuotjaur och från stränderna av denna sjö upp i skogsmarkerna mot Monscha tundra i sydost och söder. År 1910 färdades jag från Kandalaks norr-ut, befor Imandra till dess nordända samt tog mig över skogarna fram till först Umbjaurs sedan Lujaur norra delar, varefter jag tog återvägen över nämnda sjöars sydändar till havet.²

Under 1908 kom jag alltså i förbindelse med lappar av Pasviks och Nuotjaur-byarna, under 1910 med lappar från Akel, Tjuksuol, Maselg och Lujaur. — Lappar från Akel-sijt träffade jag vid västligaste ändan av Imandra eller Över, som de kalla denna sjö. Byn Tjuksuol är efter de uppgifter jag fick upplöst. Några av dess familjer ha flyttat till Bjälaja guba på sjöns östra sida, där bl. a. en skjutsstation finns.

¹ Uppsatsen skrevs ursprungligen för Etnologiska studier, tillägnade N. E. Hammarstedt 1921, men blev för lång för att inflyta där i sin helhet. Den tudelades därför och dess för dessa "studier" mest lämpade senare häft in-togs där, pag. 183—194.

² Sträckningen av resan framgår av en kartskiss i min uppsats, "Kolalapparnas hotade existens", Ymer 1911, pag. 240.

De bildade där en liten by, som de gävo namnet Enemen sijt. Möjligen finnas även inslag av den gamla byn uppe i Jaklentj (ry. Jagelnij bor) vid sjöns nordända. De där boende lapparna, som eljest tillhöra Maselg-byn kalla denna sin boplats Jaklentj sijt. Maselg-lapparna besökte jag även vid Umbjaurs nordända samt vid de smärre sjöarna norr om Imandra och vid vattendragen mellan denna sjö och Umbjaur. Vid sydändan av Umbjaur liksom utefter hela Lujaur bo lappar tillhörande Lujaur-sijt. Det var hos dessa, som jag gjorde de flesta av nedanstående anteckningar.

Ursprungligen hade jag tänkt att vid förnyat besök i Kola lappmark få fullständiga detta material, som ju är både oformligt och bristfälligt, men det tillfalle jag längtat efter har icke kommit. Jag tror emellertid att dessa anteckningar i all sin torftighet kunna ha sitt värde för forskningen och släpper därför ut dem.

GRAVPLATSER.

Jag besökte åtskilliga lapska gravplatser. En gemensam egenskap för dem alla är att de ligga nära farbart vatten och

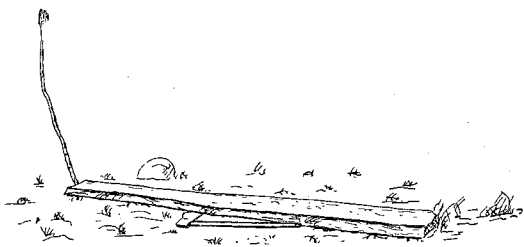

FIG. 1. LAPSK GRAV VID BORIS OCH GLEBS KAPELL.

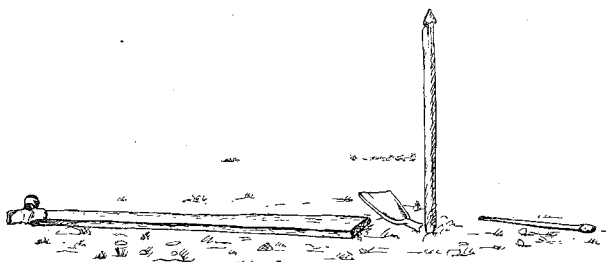

FIG. 2. LAPSK GRAV VID BORIS OCH GLEBS KAPELL.

på torra marker, gärna litet högt. De smärre olikheterna i deras läge i terrängen synas icke ha någon betydelse, utan ha de förestavats av bekvämlighetsskäl. I fråga om andra, här nedan skildrade detaljer, märkte jag inga olikheter, stort sett. Emellertid äro mina observationer mycket ojämna på grund av att lapparna ogärna sågo att jag besökte dessa platser, varav blev följderna att jag ofta fick göra detta på småstunder eller på ogynnsamma tider.

I. Vid Boris och Glebs kapell alldeles intill norska gränsen funnos lappgravar utanför gamla kyrkan, vilka enligt prästen voro över hundra år gamla. De hade överbyggningar och kors som nedan beskrivna, men ej alltid fullt samma orientering. Inga grävningsskredskap (se nedan) syntes ligga på marken, men kunna ju under årens lopp ha försvunnit. Platsen ligger nämligen väl till för besökande turister från norsk sida. Nu begravas här inga lappar, endast medlemmar av prästfamiljen och övrigt kyrkans folk. Detta förhållande kan dock ej ha ägt rum länge. Kyrkan här är visserligen rätt gammal — 300 år enligt prästen, dock troligen ej samma byggnad³ — men någon

fast präst har ej funnits här förrän 1874. Förr sköttes gudstjänsten från Petshenga.

II. Den moderna gravplatsen ligger omkring 200 meter väster om prästgården på tämligen ojämn och björkbevuxen mark. Längs över gravarna, vilka här liksom överallt aldrig markerades av kullar, låg antingen en plankan eller också en trähuv, uppbyggd av klivna stockar och plankor till en husliknande liten byggnad. De flesta hade på fotändan (östra ändan) ett upprest träkors av den vanliga ryska typen eller i brist därpå åtminstone en rest käpp, i vars övre klivna ända en liten platt helgonbild eller korsfästelsbild av mässing var instucken. Bilden var av den typ, man överallt ser använd som hem-ikon i Nordryssland.

På eller vid plankan eller huven lågo de verktyg, man använt vid gravens grävande och gravmonumentets uppförande, såsom spade, yxa, bleckhink. Dessa redskap få icke borttagas efter deras användande vid gravbygget. Spaden var av trä eller järn. Hinken användes för att lyfta upp jord eller sand ur gravgropen. De sågos mera sällan. — På gravarna syntes vidare en del kvistar efter björk-

³ Det är till denna trakt, som traditionen förlägger den heliga Trifons missionsverksamhet under 1500-talet och man visade mig den

lilla grotta eller rättare sagt nisch i en bergvägg helt nära älvmynningen, där helgonet skall ha bott.

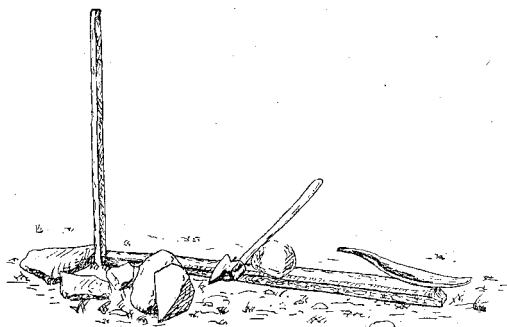

FIG. 3. LAPSK GRAV VID BORIS OCH GLEBS KAPELL.

ris samt någon gång förkolnade grenar efter det bål, som vid gravgrävning på vintern skall tina upp marken. — Gravarna göras numera tre alnar djupa, förr grävdes de endast två alnar.⁴

III. Vid den stora "padonan" i Tu-loma älv, c:a 6 km. nedanför Nuotjaur-luspen, fanns en annan gravplats. Padona är vattenfall, här vattenfallet per préférence, där den, som kommer nerifrån kusten i båtar, måste lämna dessa. Någon bebyggelse finnes här icke, men tidvis ligger mycket folk här för det uråldriga fiskets skull, numera också för timmerdrivningen. Gravplatsen ligger invid det lilla kapellet på kanten av den höga norra älvstranden. Jag räknade tre gravar,⁵ alla liggande i O—V. Det synes mig som om mer omsorg nedlagts på överbyggnaderna än på föregående plats, men ändå utan prål.

Den ena graven hade en överbyggnad av 2,05 m. längd, 0,54 m. bredd och 0,3 m. höjd (längsidan). Takfallen äro bildade av var sin längsgående bräda, vilande på gavlarna, men ej mötande varandra. På

⁴ Enligt Charuzin (jfr. Tillägg n:r 1 här nedan) grävdes gravarna fordom endast $\frac{1}{2}$ till 1 aln djupa.

⁵ Möjligen har här varit en något större gravplats förr. Jfr. Rabot här nedan (Tillägg II).

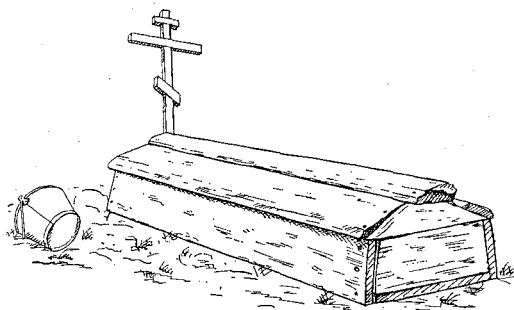

FIG. 4. LAPSK GRAV VID BORIS OCH GLEBS KAPELL.

den horisontala nockbrädan, som vilar på de långa takbräderna, löpte ett slags takkam i form av en uppochnedvänd ränna (se fig. 5). På södra långväggen, 0,57 m. från västra gaveln, fanns en liten rektangulär glugg, omkring 10×15 cm. Dylika såg jag sedan många på de olika gravplatserna. De tjänade till att införa offer till den döde,⁶ mest i form av rökelse.

Den andra graven var en barngrav. Den hade en glugg på sin norra långsida.

Den tredje graven undersöktes. Överkistan var omsorgsfullt knutad av bilade stockar, fig. 6 och 7. Glugg på västra gaveln av samma dimensioner som å föregående. Taket var lagt som på ett hus, alltså med en ryggås och de tvärlagda bräderna vilande i en fals i de övre väggstockarna. Dimensioner: $1,85 \times 0,49 \times 0,5$ meter. Det sista måttet betecknar hela gavelhöjden. På taket var, 0,5 m. från östra gaveln rest ett vanligt (ryskt) kors. Inuti överbyggnaden lågo en yxa och en spade. — 0,95 m. rätt under överbyggnaden träffades gravkistans överkant. Kistan var enklast möjlig, med dimensionerna $1,73 \times 0,28 - 0,43$. De två sista mät-

⁶ Annan förklaring hos Charuzin (Tillägg I) och Rabot (Tillägg II). F. ö. utesluter den ena förklaringen icke den andra.

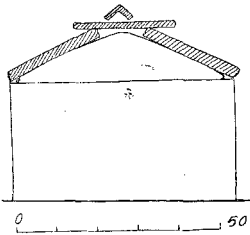

FIG. 5. SEKTION GENOM LAPSK GRAVÖVERBYGGNAD, VID TULOMA ÄLV.

ten beteckna bredden i resp. fot- och huvudända. Höjdmättet kunde ej tas. Skellet hade armarna i kors över bröstet och var att döma av längden efter en man.

Gravarna vid padonan kunna vara högst 50—60 år gamla.

IV. Nästa gravplats,⁷ efter uppgift ännu i bruk, låg på norra stranden av Nuotjaur, ungefär mitt på sjön. Platsen låg ett litet stycke ovan stranden och syntes otydligt från sjön. Marken var starkt sluttande samt beväxt med gran och tall. Gravarna, ungefär ett 20-tal, voro alla täckta av huvar, en del mycket förfallna. En rikare utsmyckning än vad jag tidigare sett, kunde noteras. Särskilt må nämnas ett utmärkt vackert tak på ett träkors, rest på en takkam nära öster om kistans mitt, se fig. 10. Högst på detta korstak var en dubbelbild av fågel. De ornamentala utskärningar, som förekomma här och senare, äro identiska med dem, som anträffas i ryska Karelen, men även över stora områden av

⁷ Rabot (jfr. tillägg II) omtalar en gravplats invid kapellet Ristiket. Jag besökte visserligen Nuotjaurlapparnas vinterby, vars finska namnform är Ristikentta och som ligger nära Nuotjaurluspen, men besökte icke gravplatsen där.

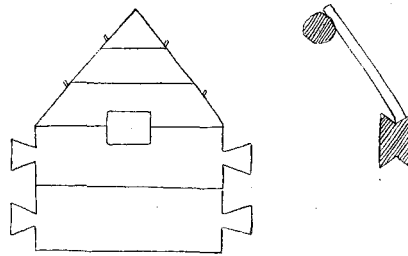
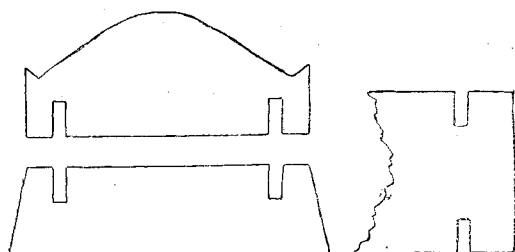

FIG. 6, 7. DETALJER FRÅN LAPSK GRAVÖVERBYGGNAD, VID TULOMA ÄLV.

Nordryssland överhuvudtaget, varom mera sedan.

Huvarna voro alla orienterade i O—V samt voro, vanligen i östra ändan, försedda med resta kors. I minst ett fall stod korset nära mitten. Huvarna voro stort sett av samma konstruktion som tidigare beskrivna. Även här syntes de små rektangulära öppningarna på de lodräta väggarna, antingen på västra gaveln eller på långsidan. I minst ett fall iaktogs en liten falsad lucka, som genom att tryckas in i gluggen, helt stängde densamma. Yxor och spadar (av trä) lågo vid eller stodo lutade mot huvarna. Yxorna voro här liksom tidigare (även vid Boris Gleb) av en typ, som nu icke är i bruk, men som uppgavs ha använts för icke så länge sedan. I ett fall låg yxan inuti huven. I dessa kunde för övrigt ej upptäckas annat än en del rester efter här bränd rökelse. Denna brännes dels vid begravningen och dels vid upprepade besök. Den brännes på en liten enkel trätingest med handtag, som kallas med ett ryskt låneord "kadnits" ("kaditj" = bränna rökelse). Ett sådant redskap låg kvar i en av huvarna, dess utseende visas av fig 11. Samma redskap användes för liknande ändamål framför hemmets ikoner.

0 50 CM

FIG. 8, 9. DETALJER FRÅN LAPSK GRAVÖVERBYGGNAD, NUOTJAUR.

Här grävde jag två gravar. Den förstas överkista hade dimensionerna $1,89 \times 0,75 \times 0,3$ m. En fyrkantig glugg, 14 cm. hög och 13,5 cm. bred fanns mitt på västra gavelväggen. Under överkistan, men snett i förhållande till denna (SÖ hörn 0,5 m. söder om motsvarande hörn ovanför) och 0,5 m. djupt låg gravkistan. Dimensioner $1,66 \times 0,24 - 0,53 \times 0,26$ m. Talen i mitten beteckna bredd vid fötter och huvud. Kistan var enkelt hopspikad, långväggarnas bräden utanpå gavlarnas. Skelettet låg alldeles bart och hade ej ett spår av svepning. Armarna lågo i kors över bröstet. Huvud i väster som vanligt.

Den andra graven (fig. 12, närmast). Överhuvens dimensioner: $1,57 \times 0,52 \times 0,33$ m. (inre mått). De fyra sidornas bräden äro knutade och skjuta 5—10 cm. utanför hörnen. De längsgående takbräderna vila mot hakformiga utskärningar i de övre gavelbräderna (fig. 8, 9) och äro som vanligt dymlade fast. Längs inre underkant av södra långsidan löper en 6 cm. tjock stock, som ligger stum mot gavlarna. En liknande ligger tätt utanför norra långväggen. Den skjuter fram så långt, att östra gaveln är in-

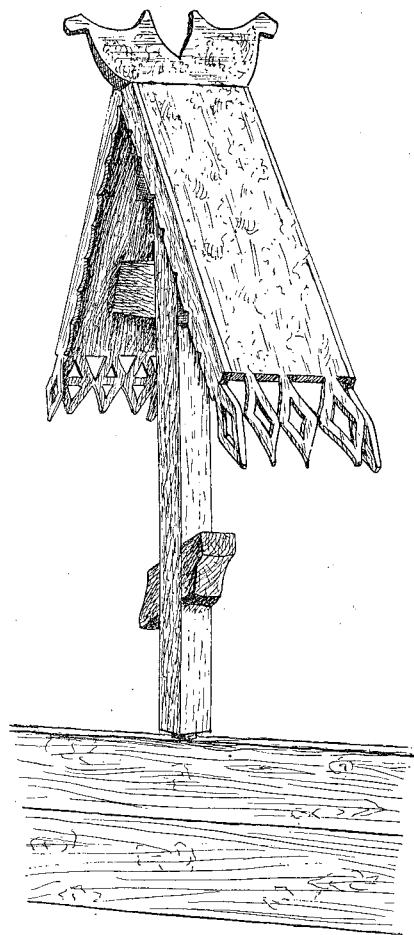

FIG. 10. KORS PÅ GRAVÖVERBYGGNAD VIV NUOTJAUR.

fälld i den. Även utanför nämnda gavel ligger en sådan stock, dock icke i band med föregående. — Invid östra gavelns insida (!) stod en enkel obarkad tallgren nedstucken i marken invid en liten sten, som låg lös. Grenen var ett par cm. lägre än gaveln och hade överändan kluven för att bära en ikon, som nu förkommit. — Gravkistan låg 0,33 m. djupt. Dess norra långvägg och östra gavel lågo rätt under överbyggnadens motsvarande partier. Kistans dimensioner: $1,61 \times 0,21$

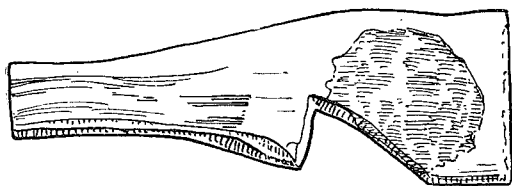

FIG. 11. KADNITS, TRÄ ATT BRÄNNA RÖKELSE PÅ.
ORIGINAL I NORDISKA MUSEET. $\frac{1}{4}$ NAT. STORL.

—0,41×0,25 m. Skelettet hade en liten korsformad ikon på bröstet, ett stycke renskinn vid fötterna, här och var renhårstottar och på bröstet spår av brokigt bomullstyg.

De två gravarna kunna vara högst 50 år gamla.

V. Ungefär på mitten av Imandra ligger den från flera skildringar bekanta "gravön" ("mogilnij ostrov"), vars lappiska namn efter min uppteckning är "Lanjsuol".⁸ Den utgöres av en hög grusås och på dess högplatå med en utomordentligt vacker utsikt över sjön och omgivande skogar och fjäll ligger gravplatsen på åt väster och söder sluttande mark. En gles tallskog skuggar över gravarna, som äro fullt synliga från sjön (fig. 13). Här var den gamla jekostrovskas byns gravplats med nu c:a 25 gravar, varav jag grävde 10. Lapparna förklarade att platsen ej längre användes, dock kunde ett par av gravarna, åtminstone att döma av överbyggnaderna, ej vara äldre än tio år. Dem jag grävde hade

⁸ J. A. Friis (En sommar i Finnmarken etc. 1872, p. 296) benämner ön bl. a. Tschuksuolo. Detta namn (Tjuksuol) antecknade jag även, men mera som namn på hela den gamla lappbyn här (på ryska kallad den jekostrovskas). Friis har en skildring av gravplatsen, men har alldeles missuppfattat gravskicket. Detta framgår ej enbart av detaljer, som då han talar om att liken icke läggas i kista och att övergraven välvas ett lock, utan mest därav, att han säger sig sakna omhågnad av platsen, "puts" och blommor (!)

överbyggnaderna alldeles nerruttade och innehöllo fullt skeletterade lik. De äldsta av dessa gravar kunde ej vara äldre än hundra år, de yngsta ej gärna yngre än fyrtio.

Huvarna (överbyggnaderna) här voro av dels förut beskriven typ, dels försedda med tak av typen "säteritak", se fig. 14, 15, med gavlarna gemensamma för de två takavdelningarna. Av denna typ förekommo såväl unga som gamla gravar. Gluggar voro synliga på åtminstone äldre överbyggnader, men ej på alla. F. ö. gjordes likartade iakttagelser här som vid näst föregående plats, beträffande kvarliggande redskap och spår av rökelse. I några fall, såväl äldre som yngre, fanns en takkam, bestående av en kantrest bräda, som i de flesta fall efter överkantens hela längd var utsågad i mönster av typer, varpå fig. 15 lämnar prov. Korset sutto såväl mitt på huvarna som på östra gaveln, det sista mest på yngre gravar.

Alla huvarna voro liksom kistorna inunder orienterade i Ö—V. Gravarnas djup varierade mellan 0,4 och 1 meter. (0,4, 0,45, 0,45, 0,5, 0,6, 0,7, 0,75, 0,75 1,00). En var en dubbelgrav, d. v. s. skeletten lågo i var sin kista, 0,6 m. under en och samma stora överbyggnad. Den döda synes alltid ha legat på rygg med huvudet åt väster, men ej alltid med ansiktet rätt upp, utan ibland åt höger eller vänster. Endast i ett fall syntes en avvikning från den här och vanligen gällande regeln att ha armarna i kors över bröstet. Undantaget hade dem i stället i kors över magen. Endast i dubbelgraven gjordes ett gravgodsfynd, ett litet mässingskors.

Ett av skeletten hade vid kraniet ännu

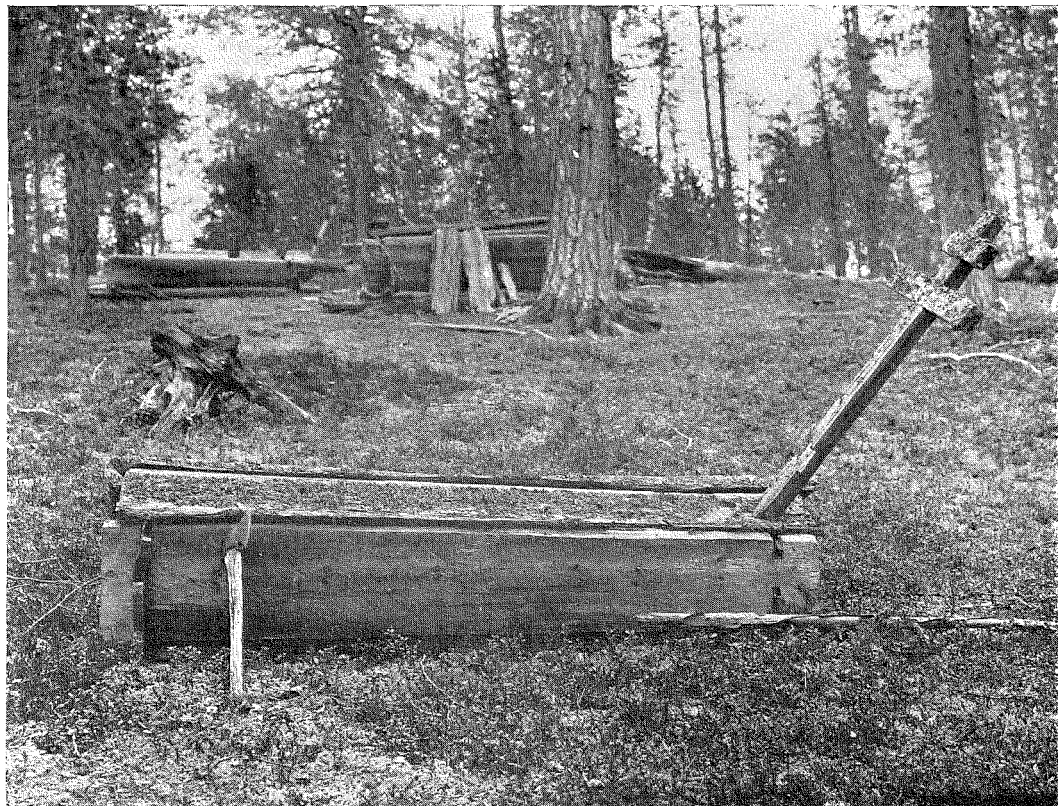

FIG. 12. FRÅN ETT LAPSKT GRAVFÄLT VID NUOTJAUR. FÖRF. FOT.

fastsittande hår av 40 cm. längd under en kvinnomössa. Dessutom hade huvudet varit omvirat med en kulört duk, alltså den typiska huvudbeklädnaden för lapska kvinnor i helgdagsstass, mössa och därom virad duk. Det ena skelettet i dubbelgraven visar enligt meddelande från prof. J. V. Hultkrantz i Uppsala sjukliga förändringar (syfilis?) å underbenets och underarmens ben.

Ytterligare två gravar grävdes här, men båda befunnos vara rubbade tidigare. I den ena var skelettet delvis borta, i den andra saknades huvudet.

VI. Lujaurlapparna hade en begravningsplats sedan gammalt på en plats benämnd "Vienter", liggande på "Marinjarg" i Lujaur. Denna halvö står utsatt på Ramsays karta över sjön såsom liggande på sjöns östsida.⁹ Här är gravplats för den del av byn, som bor åt södra delen av sjön. Jag besökte icke platsen, men det uppgavs att åtskilliga överbyggnader voro synliga.

⁹ W. Ramsay: Geologische Beobachtungen auf der Halbinsel Kola, Fennia III, n:r 7, Hfs 1890. — Efter mina anteckningar skulle Marinjarg skjuta ut från sjöns västra strand, ett stycke norr om Mutk-luht, kätaplatsen vid Sejtjaurbäckens utlopp i Lujaur.

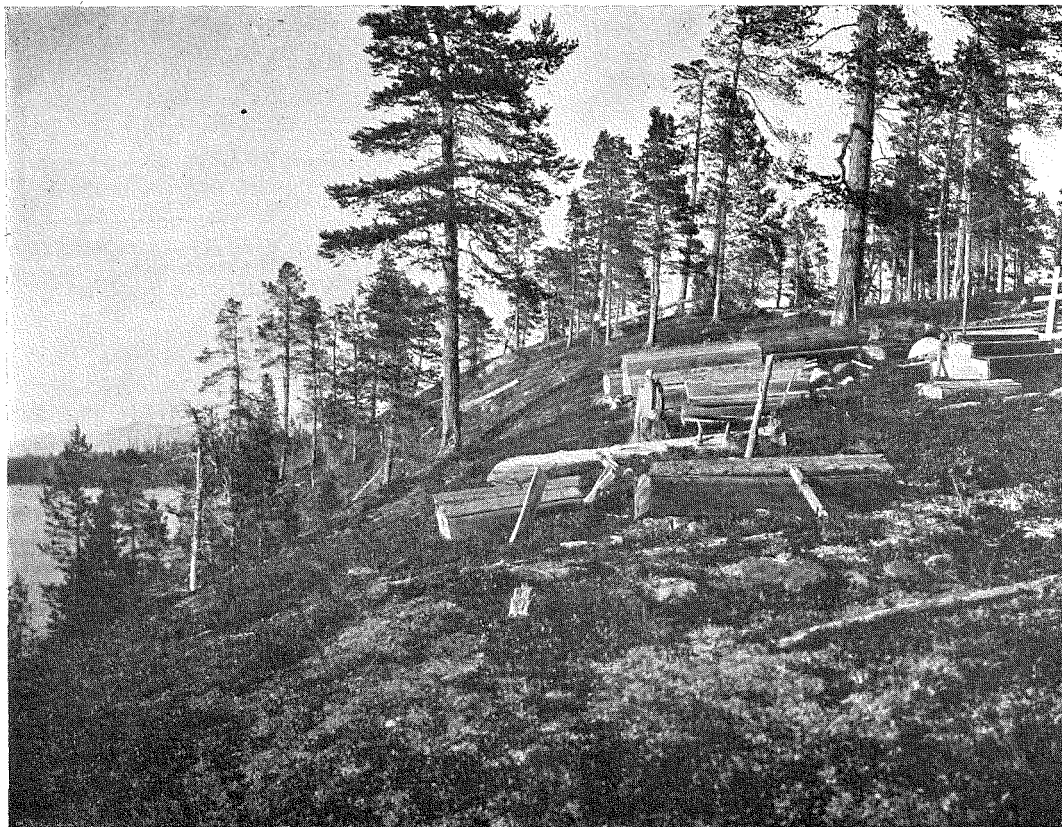

FIG. 13. FRÅN GRAVFÄLTET PÅ "GRAVÖN" I IMANDRA. FÖRF. FOT.

VII. Lapparna vid Sejtjaur hade en liten separat gravplats på holmen "Lindemkuss-suol" i Sejtjaur. Ön var en "jämlömo suol" (de dödas ö). Icke heller denna plats besökte jag, liksom i det förra fallet av hänsyn till mitt övriga arbete. Lapparna i dessa trakter voro synnerligen känsliga för intrång i dylika fall.

VIII. Den sista gravplatsen uppe i skogarna såg jag på ön Vullsuol i sydöstra ändan av Umbjaur. Denna lilla, ett par kilometer långa ö hyser på var ända en livskraftig boplats, vilka icke synas det ringaste beröras av den ganska

stora gravplatsen mitt emellan dem. Omkring 20 gravar funnos, äldre och yngre. Jag grävde 17. Några iakttagelser av annan art än som tidigare meddelats, gjordes icke, utan hade platsen stort sett samma karaktär som föregående. Alla gravar lägo i Ö—V med huvudet i väster och torde haft en ålder av högst 50 år. Fig. 16—19 visar en del träornament, takprydnader på överbyggnaderna, vilka utgöra de bästa och rikaste jag sett i denna lappmark. Grävningen här skedde utslutande för att rikta det antropologiska materialet.

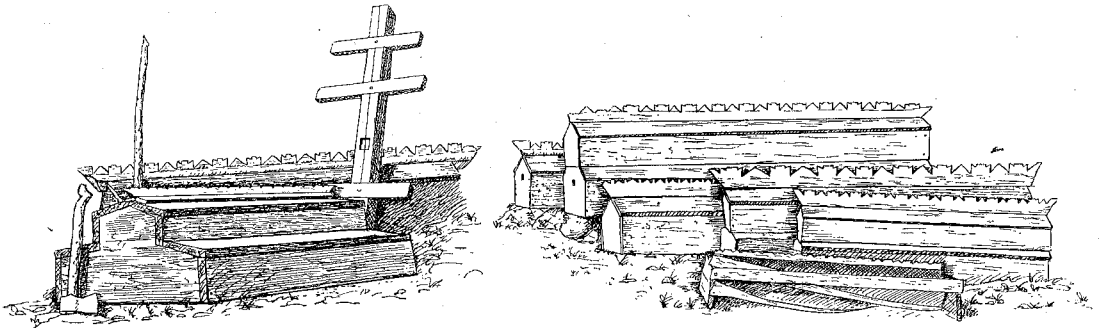

FIG. 14, 15. GRAVÖVERBYGGNADER, "GRAVÖN" I IMANDRA.

IX. Jag besökte även kyrkogården i Kandalaks. Vid här befintliga lappgravar (troligen även andra) iakttog jag träspadar och träkol, vidare hål i gavlarna. Hålen voro av såväl rektangulär som husgavelform.¹⁰

De skelettdelar, bl. a. 27 kranier, som jag insamlat i ryska lappmarken, ha överlämnats till Uppsala anatomiska institution, på vars uppdrag dessa grävningar företogos.

¹⁰ På nordostkusten av Kolahalvön invid byn Lutni (Jokonsk) beskrives en liknande gravplats av en resande engelsman — Henry J. Pearson: *Three summers among the birds of russian Lapland*, Lond. 1904, p. 76—77 och pl. 31 — sålunda: "Many of the graves must be close to the level of the ground, as there is very little soil above the granite here. All the memorials were of wood, and they varied considerably in design etc. Some bore long inscriptions, others only initials and a date painted or carved, while many had only symbols... The whole area was surrounded by a rough fence... on nine-tenths of the graves there lay an old axe! (even on those which from their size must have contained babies), some axes whith and some without handles, while many graves had two or three... All, like their late owners were past service here. On inquiry I was told that these axes were placed there for the dead to use in chopping wood to make their first fire in the next world." Av Pearsons skildring framgår att Lutni huvudsakligen var bebodd av pomorer, alltså ryssar, liksom även vissa detaljer å gravkarsen på hans plansch visa utpräglat ryska drag.

Rörande begravningar talade jag med en av mina bästa sagesmän, lappen Kusma Levontjevitj Danilov vid Sejtjaur (porträtt fig. 21). Han kunde inte omtala något som helst anmärkningsvärt vid dessa. Yxan och spaden skulle lämnas, men varför "visste han inte". Den döda sveptes i vit svepning och intet annat skulle följa honom i kistan. Jag frågade om han hört talas om svepning i näver vid begravning i skogen, men han svarade nekande. — Om begravning i pulka vid Lujaur, ännu i mycket sen tid, se nedan, i berättelsen om Kusmas bror Grigori.¹¹

En behandling av det rysklapska gravskick, som ovan skildrats, särskilt sett i dess förhållande till gravskicket i det övriga Nordryssland, skulle föra över målet för uppsatsen, som endast är avsedd att framlägga ett material från vissa etnologiska områden. Men jag kan icke

¹¹ Jfr. även Charuzins framställning, översatt i slutet av denna uppsats. Av stort intresse är ävenledes den tyvärr ganska oklara skildringen av gamla skelettgravar under rösen på en gammal kyrkogård vid staden Kola av Hermann och Karl Aabel (*Ein Polarsommer*, Leipzig 1874 p. 191—192). De kallades tjudgravar och äro tydligen av betydligt äldre typ än de av mig beskrivna.

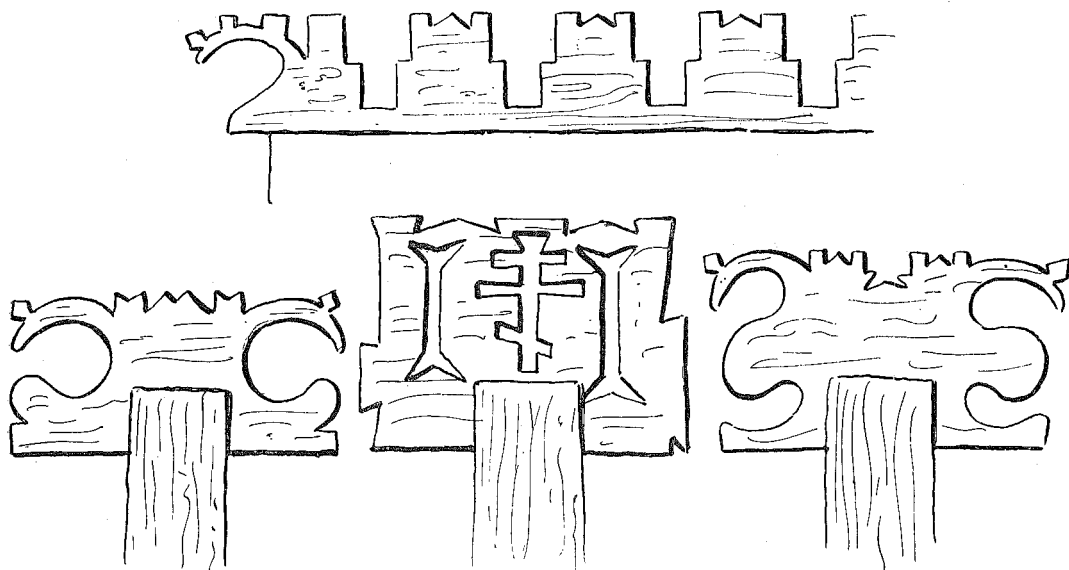

FIG. 16—19. PRYDNADER AV TRÄ Å GRAVÖVERBYGGNADER PÅ VULLSUOL I UMBJAUR.

underlåta att framlägga ett par förmodanden. Först att gravskicket är och i än högre grad varit utbrett över även andra delar av Nordryssland. Vi träffa det, utom i ryska lappmarken, bäst bevarat i ryska Karelen.¹² Ibland kunna gravplatserna där ha så gott som alldeles samma utseende som de lapska. Den ornamentik och övriga utsmyckning, som ovan påvisats, är även alldeles densamma, som (bl. a. med alldeles samma användning) träffas i Karelen och vid Vita havet.

I byn Simnija Solotiza å Vinterkusten (östra kusten av Vita havet) tog jag den bild av begravningsplatsen, som ses å fig. 20. De väldiga träkorsen avlösas här stundom av resta, enkla utskulpterade stockar, vilka återigen ofta endast markeras av enkla käppar. Samma slags tak över kors och stockar möta här som i Ka-

relen och i Lappland (där jag dock aldrig såg de resta skulpterade stockarna. Å Pearsons plansch från Lutni synes dock en sådan). Dessa tak kunde vara på alldeles samma sätt utsmyckade som dem jag ovan beskrivit från Lappland.¹³ Likartade ornament förekomma överallt runt Vita havets stränder å boningshusens vindskidor m. m., liksom även genom hela Karelen ända ned till Onegasjön. På denna sjös östsida såg jag dylika ännu så långt söderut som i Bjessovnos, söder om Pudosh. — Å gravplatsen i Solotiza syntes emellertid varken gravöverbyggnader eller offrade redskap, ej heller såg jag sådant någonstädes kring Vita havet annat än i Kandalaks. Däremot syntes, liksom ibland i Lutni och Kandalaks, gärna en stenblandad låg upphöjning över

¹² Jfr. t. ex. Y. Blomstedt och V. Sucksdorf: Karelische Gebäude und Ornamentmotive, Hfs 1900, kap. 11.

¹³ Dylika tak förekommo även annorstädes, ej blott i Ryssland. Vissa av nyss berörda gravmonument, skulpterade stockar med tak, förekomma t. ex. i Dalarna.

FIG. 20. KYRKGÅRDEN, SIMNIJA SOLOTIZA. FÖRF. FOT.

graven. Denna skillnad synes mig så viktig att den motiverar antagandet av en bestämd kulturgräns, mellan områden med och utan dylika gravöverbyggnader.

Charuzin antager att seden att uppföra dylika måste vara övertagen från rysarna vid Vita havets kuster. "Dessa begrava sina döda på ett liknande sätt" och "lämna även spadarna" (jfr. Tillägg I). Spår av dylikt gravskick vid Vita havet har jag aldrig påträffat, men tror väl att det funnits där.

Gravöverbyggnader träffas utom i ryska lappmarken mig veterligt nu endast å "inre" karelskt område, men så starkt i tillbakagång där att endast gamla förfallna gravar visa de rektangulära "dödsstugorna" av stockar eller bräder. Charuzin uppger att de kallas "Kivot" av inbyggarna i Arkangelska och Olonetska guvernementen. Någon gång träffas i Karelen endast ett bräde längsöver graven, vilket jag i lappmarken såg endast vid Boris Gleb. De karelska gravplatsernas lägen stämma med de rysklapska och det synes mig vara tydligt, att åtminstone de karelska samtidigt utgjort ett slags offerplatser. Lerkärl, vari rökelse eller fett

brännes vid begravningen och vid gravbesök, ligga kvar vid gravarna, likaså batar, vari de döda förts till platsen. Det senare bör ses i samband med den delvis ännu i dag levande traditionen i flera lappmarker, att föremål, som följt den döda till gravplatsen, akjan vari den döda forslats, renen som kört etc. ej får användas mera, utan skall offras.¹⁴ Och detta bestyrkes av de uppgifter jag fick i ryska lappmarken, att redskapen, som använts vid gravens byggande, ej få användas mera, utan skola kvarligga, m. a. o. ett slags offer. Vilket ju icke hindrar att ej också Pearsons uppgift från Lutni kan vara riktig, den bestyrkes också av flera författare, t. ex. Caruzin. Den sistnämndes framställning av gravskicket i ryska lappmarken är så viktig, att jag tillåtit mig att efter uppsatsen avtrycka en översättning av densamma, jte Rabots uttalande inom samma ämne.

För mig synes det påtagligt att det lapska (och karelska) gravskick, som nu

¹⁴ Se t. ex. min uppsats: Några gravar i Jukkasjärvi kyrka, *Fataburen* 1908, p. 206 ff. Jämte där gjorda citat från några äldre författare.

berörts, är en väl bevarad relik efter ett äldre gravskick, som troligen haft en betydligt större utbredning. Att det kan sammanhånga med det vanliga arktiska gravskicket att lägga de döda i en kista¹⁵ eller i en ställning på eller över jordytan, är ej fullt klart, men troligt. Av intresse är att notera, att samojeder, såväl kristna som hedniska, i västra Sibirien i våra dagar hava liknande husformade överbyggnader på sina gravar.¹⁶ Ej ens den fyrkantiga gluggen på gaveln med sin lucka är okänd för samojederna. Emellertid torde det vara klart att själva formen på gravöverbyggnaden, vilken ju sammanhänger med det timrade fyrkantshuset, ej kan vara alltför gammal på arktiskt område, utan att man i denna form har att notera ett lån. Att sådant lån kan vara mycket gammalt framgår dock av formen på vissa för hela det arktiska området gemensamma bodtyper, troligen också lån från högre stående folk. Alldeles oavsett gravskickets ursprung och ålder, synes dess nuvarande utbredningsområde i nordöstra Ryssland sammanfalla med utbredningsområdet för de s. k. starovjärerna i samma trakter. Att hos dessa gammaltroende, som ju särskilt äro kända för sin stockkonservatism och låga kulturståndpunkt, ett eventuellt hedniskt, men med en ytlig kristlig fernissa försett gravskick skulle kunna ha bevarat sig, förefaller ej otroligt.

Så vitt mig är bekant träffas de sydligaste utlöparna av detta gravskick mel-

FIG. 21. KUSMA LEVONTJEVITJ DANILOV FRÅN LUJAURBYN. FÖRF. FOT.

lan Onegasjöns nordända och finska gränsen.¹⁷

Till sist kan jag icke undgå att fästa uppmärksamheten vid att vi även på svensk botten ha företeelser av liknande art. Den enda i detalj kända graven av

¹⁵ Att man ännu i dag kan låta den döde över vintern vila i sin kista ovan jord på kyrkogården är känt från Vita havets stränder.

¹⁶ Jfr. t. ex. Kai Donner: Bland samojeder i Sibirien, Hfs 1918, p. 107.

¹⁷ Th. Homéen: Ostkarelen och Kola lappmark, Hfs 1920 p. 191. Blomstedt och Sucksdorf: cit. arb., särskilt om gravskicket i trakterna nordost om Repola.

detta slag ha vi i den s. k. Staffans stupa på Norrala kyrkogård i Hälsingland, men i gamla dagar synes den ha haft flera kamrater.¹⁸ På grund av stor likhet i såväl själva anläggningen som i en mängd detaljer samt på grund av en avgjord samhörighet i tid synes det mig betydligt mer naturligt att sammanföra Staffans stupa med de ovan berörda gravarna, åtminstone till att börja med, än att sammanställa dem med avlägsna sydliga företeelser, avlägsna såväl i tid som rum. Hur sedan förklaringen skall lyda till ett eventuellt samband mellan Staffans stupa och det rysklapsk-karelska gavskicket vågar jag icke yttra mig, utan att närmare känna förhållandena på mellanliggande områden och på storryskt område under de senaste århundradena. Ej utan betydelse synes mig därvid ordet "stupa" vara. Det karelska ordet "tupa" betecknar just det enkla enrumshuset (pörtet), vilket finnes överallt där också de tupalikhande gavöverbyggnaderna finnas. Det ryska dialektordet för timrade fyrkanthus i samma trakter är "isbá", som går tillbaka på samma ordstam.

FÅGELBILDER. PÅSSJO-RITER M. M. — DUBBELNAMN. ÖKNAMN.

Av mina ganska vidlyftiga anteckningar rörande rysklapska byggnader vill jag här endast draga fram några småsaker av folkloristiskt intresse.

I bodar av flera typer observerade jag, hur omedelbart under taket löpte några åsar fritt genom rummet (på samma sätt som inom nordskandinaviskt område).

¹⁸ Nils Lithberg: Sanet Staffans stupa och ett forngermanskt stadgande, Fornvännen 1915 p. 149—172.

De gingo igenom gavelväggarna samt stucko ut ett gott stycke utanför. De utskjutande partierna voro grovt utskurna till fågelhalsar med huvuden, jfr. fig. 22—24. I vanliga fall var det två åsar, en på vardera sidan, men ibland löpte även en mittunder takåsen. Åsarna användes för att hänga kläder, rep, hudar o. dyl. på. Vanligen voro bara sidoåsarna utskurna, men i ett fall såg jag alla tre med denna prydnad. — Sådana bilder har jag noterat från Nuotjaurvinterbyn (0,5—0,6 met. långa utanför väggen) samt från Kolnijaur och Akksjaur på skogen sydost om Nuotjaur. Vidare såg jag i Akelbyn en liknande utskärning i ändan på den kantresta takbrädan (fig. 25). Som motstycke till den sistnämnda visas i fig. 26 även några likartat placerade ornament, men av annan art. från en bod i Lujaur-vinterbyn.

Jag vet inte i vad mån dessa fågelbilder ha någon folkloristisk betydelse, men har i alla fall velat nämna dem, emedan de alltid kommo mig att tänka på de fåglar jag sett på t. ex. gravkorset vid Nuotjaur, se ovan. Vidare hade jag också sett hos lapparna vid Pasvik en fågel av trä utan vingar, som satt fast vid racken till ett rå och som alltså vid segling kom att sitta högt på masten.

Varken i det ena eller andra fallet behöves dock saken ha någon större betydelse för lapsk etnografi, emedan det hela troligast är ett lån från karelskt eller snarare nordryskt håll. Man må t. ex. jämföra fågelhuvudena på en del nordryska "kåsor" och andra arbeten. I byn Simnija Solotiza kom jag över en takfågel av alldeles samma art som hos

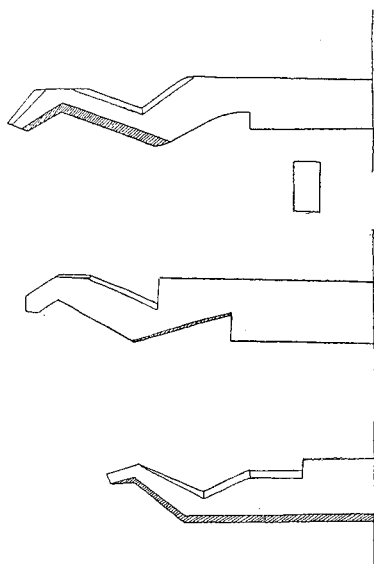

FIG. 22—24. UTSKURNA STOCKÄNDAR FRÅN BODAR INOM NUOTJAURLAPPARNAS OMRÅDE.

oss och i andra länder, f. ö. den nordligaste i sitt slag som är känd¹⁹.

Otvivelaktigt finnas en del ornament av ursprungligen folkloristiskt innehåll i ryska lappmarken. Så t. ex. den målning, som ibland förekommer på dörrar (sällsynt) eller på baksidan av slädens ryggstöd, jfr. fig. 27. Frestande är att sammanställa dessa solhjulsliknande figurer med figurerna på t. ex. de arktiska spåtrumorna inom områdena österut. Ett liknande ornament finnes f. ö. även målat på den falska lapptrumma,²⁰ som förvaras i Petersburg.

Ej heller denna art av utsmyckning synes mig äga någon ursprungligen rysk-lapsk karaktär.

¹⁹ Nu i Nord. museet. Inv.-n:r 115,631. — Om takfågeln se N. E. Hammarstedt: "Inspirationsfågeln", Fataburen 1908.

²⁰ Jfr. t. ex. min uppsats: "Lapptrumman. Ett bidrag till typutredning." Fataburen 1910 p. 103.

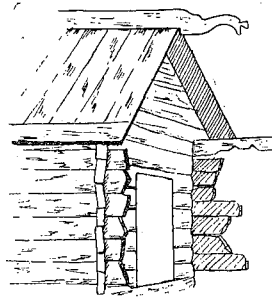

FIG. 25. BODGAVEL, AKELBYN.

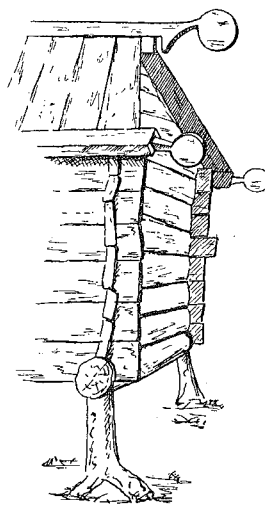

FIG. 26. BODGAVEL, LUJAURVINTERBYN.

För att återgå till byggnaderna sökte jag överallt att nå fram till reminiscenser om gamla bruk, som stodo i samband med dem, men utan att vinna några nämnvärdare resultat. Så fann jag under min första resa aldrig i någon kåta spår av de från andra lappmarker så kända påssjoriterna och därmed sammanhängande saker.

Detta tror jag dock framför allt beror på att jag inte riktigt fick lapparnas förtroende rörande en del intima ting²¹.

²¹ En liknande förbehållsamhet mötte här även I. Fellman (jfr. Anteckningar i Lappmarken I, p. 599.)

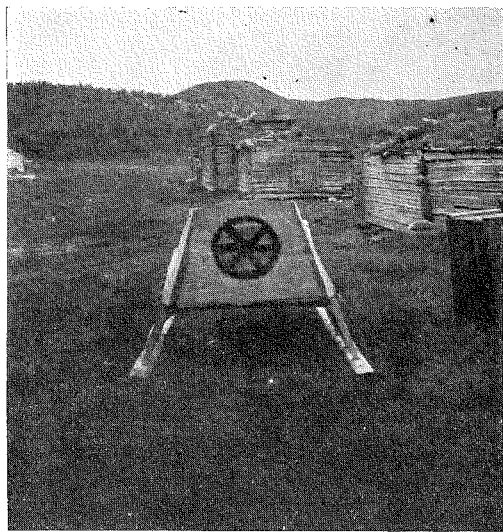

FIG. 27. BAKSIDA AV RYSKLAPSK RENSLÄDE,
PASVIKSEBYN.

Endast på ett ställe hörde jag namnet "poaschiet" på sidoavbalkningarna längst bak på var sida om "arnsej" eller rummet bakom eldstaden, "tollsej". Vidare har jag på ett ställe, Anisjaur (Ö. om Nuotjaur) noterat, hur särskilt rent det var hållet i tomrummet mellan härden och tvärstocken bakom den.

På min andra resa hörde jag däremot något mer. I Akelbyn: "Poasch-uks" (påssjo-dörren) fanns förr i gamla kåtor. Man använde den för att införa kött av björn och även av allt annat vilt. Även jägaren kröp denna väg. Kvinnorna sjöngo vid björnfesten vissa sånger, som nu ingen minns. (Enligt en gammal Kandalaksgubbe, som var i mitt sällskap, sjungos dock även nu en mängd sånger av kvinnorna hemma i kåtan, då männen äro på jakt eller fiske.) Jag frågade, om de mindes några ceremonier för övrigt från dessa tillfällen, t. ex. rö-

rande användandet av al barkssaft, men fick nekande svar.

Bjälaja guba, Imandra. För kött av vilt fanns bakdörren, "poasch-uks". Om man nämligen skulle ta detta kött den vanliga vägen och en bloddroppe skulle falla där samt en kvinna gå däröver, en kvinna i menstruationstiden, så skulle hon bli vild också. Eljest få kvinnorna hantera detta kött, koka det och äta det, men icke "gå över dess väg".

Det är dock vissa saker på vildren, som kvinnorna ännu i dag icke få äta: huvudet, ögonen, första halskotan, hjärtat samt de stycken, som kulan gått igenom. Karlar få äta vad som helst. Någon fördelning f. ö. till vissa personer av de olika styckena som i andra lappmarker förekommer ej. Likaså ej vad tamren beträffar. På tamren få kvinnor äta även de på vildrenen förbjudna styckena²². — Björn ätes ej alls (! Jfr. Akel här ovan), utan tar man endast huden, klorna och tänderna, resten gräves ner. Ibland kan ej hela kroppen grävas ner; då hugges huvudet ut med halsen och bröstet (med hjärtat) och nedgräves. "Man kan ibland resa en käpp där".

(Lujaur). Sejtjaur. När jag kom in på kapitlet om påssjo, hade man ena dagen aldrig hört detta ord. Men man nämnde ett annat ord: "lups", även "lups" (jfr. Genetz²³ n:r 1409). Genom "lups-uks" togs vilda djurs kött in. Av vildrenskött, som togs in, fingo kvinnor-

²² Om dylika matföreskrifter jfr. K. B. Wiklund: "Lapska seder och föreskrifter rörande mat" i Meddel. fr. Nord. museet 1899—1900, p. 1 ff.

²³ A. Genetz, Wörterbuch der Kolalappischen Dialekte. Bidrag till kännedom om Finlands natur och folk. Hfs 1891.

na icke äta följande: huvud, första halskotan, hjärta, lungor. Första halskotan kallas "kuvesdaht" (obs. "ölldaht" vid Bjälaja guba, men detta är väl en felanteckning av mig, jfr. Genetz n:r 1884).

När jag dagen därpå ritade kåtan på samma ställe (Sejtjaur) och gick igenom namnen på dess olika delar, kom ordet "poasch" fram. Först i samband med stockarna som inuti kåtan begränsa härden etc. Så t. ex. är "poasch-pald" stockarna straxt bakom härden, "poasch-karr" är påssjosidan. Till sist kom också enbart "poasch", som är rummet mellan härden och de tre hörnen bak i kåtan (obs. den rysklapska kåtans vanligen 6-kantiga grundplan).

Lujaur, sydändan. Här antecknade jag ordet "poasch-vuall" — resvirket å påssjöväggen, samt "poasch-vuerveh", den stötta, som går upp från bakersta vinkeln av kåtan (alltså över den punkt, där påssjohålet skulle vara efter traditionen) upp mot längdstången i rököppningen.

Umbjaur. Vullsuol. "Lups" är området mellan "lups-puall" bakom elden. "Poaschkett" är rummet innanför "poaschpuall". Detta rum kallas också "poasch-karr". — Vid detta tillfälle har jag också i mina anteckningar skrivit "jimmel", helig, utan att anteckna varför. Troligt är dock att lapparna under samtalet benämnt det omtalade rummet heligt²⁴.

Till sist vill jag nämna att jag vid detta tillfälle träffade benämningen "manter" ("månter") med alldeles samma betydelse, som jag hört för ordet "madder" i

södra svenska lappmarken, alltså jordremsan varpå kätaväggen rests och jordupläggningen runt ytterkanten, där sådan plägar göras. Ordet är intressant och ingår som bekant i en del namn av mytisk innebörd. Genetz har ordet i betydelsen fasta landet (n:r 2006).

Jag hörde mig för ibland, om något slags invigning av kåtan förekommer, då den första gången toges i bruk, men utan att erfara något. Min vän Kusma förklarade att något sådant hade han aldrig hört. Man yttrade endast ett "gud välsigne" eller dylikt.

Som jag på tal om bakdörren kom att tala om björnen, vill jag här nämna de namn jag hörde på honom. I Akelbyn hörde jag: "pobontj" (hanen), "piernik" (hona med ungar), "piernats" (unge). Vid sydändan av Lujaur hette hanen däremot "tal", honan "talaka" eller "talgalse", ungen "piern". Formen "tall" har även Genetz (n:r 651) från Nuotjaur- och Kildin-dialekt. Han sammanställer ordet (p. XLII) med Talla ur rysklapska sagor, Stallo, Stalu ur västliga lapska sagor.

Tydligtvis äro vi här inne på det egendomliga kapitel av lapskt språkbruk, då ett väsen, en plats eller nästan vad som helst har två eller flera namn, av vilka ett icke gärna användes. Kanske var det samma företeelse vi hade för oss nyss, när det var tal om påssjo-benämningarna. Flera exempel kunna ges. Som icke språkman har jag naturligtvis svårt att sovra ut rätta exempel, men jag vill ta ett, där lapparna själva uttalade sig om de olika namnens inre valör. Jag besökte en kätaplats vid sydändan Lujaur. Dess namn uppgavs först som

²⁴ Jfr. Charuzin: Russkie Iopari, Moskva 1890, p. 240.

”Kontjkoata”, sedan som ”Kontjoarga”. Till sist nämndes ytterligare ett namn ”Kontjuedik”, vilket ord ansågs ”vackrare” än de föregående. Här kan ju dock även ett slags språkssnobberi ha gjort sig gällande, en företeelse, som heller icke synes mig främmande för lapskt väsen. — I de flesta fall kanske dock dessa dubbelformer ingen inre mening ha alls. Då t. ex. kätaplatsen vid Sömpjaur kallas dels ”Sömpjaurkettj”, dels ”Tjokkolentj”, kan ju detta förklaras fullt naturligt. Det ena namnet efter sjön, ”Sömpjaurändan”, det andra efter en bäck som flöt ut på platsen och hette ”Tjokkolojokk”.

På tal om namn kan jag icke här underlåta att nämna några öknamn jag hörde i Umbjaur-Nischk (= U-luspen, vilken också som Imandra-luspen kallas Sascheika). Semiostrovskas lappar kallades där med ett ”skällsord” för ”kuptolken” (kuptalken) och omvänt sade sig dessa Lujaur-lappar av de semiostrovskas kallas ”kosnjavah”, som översattes med ”smorda (tjärade) mössor”. — På rysar hade man utom den vanliga benämningen ”rusch” även skällsordet ”kaska” samt naturligtvis de hos grannfolken vanliga ”russak” och ”tarakan” (ry. ord för kackerlacka). En rysk kvinna fick heta ”karschar” eller ”karscharbik”²⁵.

LAPPARNAS NERVOSITET.

Lapparnas nervositet är ju välbekant och många exempel finnas anförda därpå. Onekligen synas emellertid de ryska lapparna ha namn om sig att vara sär-

skilt, man skulle kunna säga till ytterlighet, känsliga²⁶. — Som inledning till de kapitel, som sedan följa, torde det kanske vara lämpligt, att jag anför mina erfarenheter och anteckningar rörande detta egendomliga drag hos de ryska lapparna. Att söka fastslå konkreta förklaringsgrunder därför är ju lönlöst, ett faktum är dock att deras fantasi är mycket starkt uppjagad och sättes i dallring av minsta anledning. Gångna tidens sägner om främmande folks rövarefärder genom deras skogar ligga för dem så nära verkligheten, att man måste anta att krigshändelserna från de senaste århundradena spela in i mycket hög grad. Detta har påpekats av flera författare²⁷. Detta bevisas ju även därav att det gamla rövarfolkets namn ofta utbytes mot mer lokaliserbara folks. (Jfr. nedan.) Att man dock måste räkna även med en i rasen liggande disposition till känslighet, vilket närmar sig abnormitet, torde också vara allmän uppfattning, liksom även att lapparna ha detta drag gemensamt med övriga arktiska folk. Det mest kännetecknande utslaget på detta är ju den schamanistiska extasen.

I slutet av juli 1910 kom jag i sällskap med mina två karelare från Lujaur-urt ned till Lujaur-vinterbyn. Vi hade haft en mycket ansträngande tid, särskilt hade de sista dagarna lämnat mycket övrigt att önska beträffande sömn, renlighet och mat. Inte sågo vi förtroendeväckande ut vid vårt intåg i byn, det medger jag, men inte heller så värst

²⁶ Jag hänvisar endast till Castrén: Resor och forskningar I, p. 134 ff.

²⁷ T. ex. Qvigstad och Sandberg: Lappiske Eventyr, 1887, p. 4.

²⁵ Om namnskick f. ö., se Charuzin cit. arb., p. 247 ff.

krigiska, med en beväpning av summa en bössa. Men vi väckte ett oerhört uppseende bland de här till Iljafesten mangrannt samlade lapparna och det är svårt att veta hur saken verkligen skulle ha avlupit, om vi ej under kvällens lopp lyckats bibringa dem en annan uppfattning om våra avsikter än vad de först fått.

Efteråt hörde vi, hur ryktet genast spritts att vi voro förtruppen till en stor styrka "schischivali" eller "svetsi" (ry. "schvedi", "schvedsi" — svenskar), man talade om ända till 500 man, vilka skulle "röva" hela byn. Några av de här boende ischemska syrjänerna (se min cit. uppsats) synas av en eller annan anledning ha bidragit till ryktets befordran, åtminstone sade lapparna så sedan. — Lapparna höllo hetsiga resonemang om situationen, varvid till och med beslöts att vi skulle lockas utom byn och dödas. Även skulle vår värd, syrjänen Grigori, dödas, som "drog dit" främmande folk. Möjligt är att syrjänerna nu tyckte att det kunde vara nog långt driven fruktan och alltså ingrepp eller att vårt snart rentvättade yttre ingav större förtroende, liksom även hälsningarna, som vi bragte med oss, alltnog upphetsningen lade sig innan natten. Med lappens lätta humör slog det hela om, så att vi, då vi på natten deltog i en del festligheter, firades som särskilt kära gäster.

När vi en tid efter i sällskap med ett 50-tal lappar rodde nerför ån, ville lapparna nödvändigt stanna på ett ställe på norra åstranden för att där bjuda på té. Under viss förlägenhet berättade några av dem för mina karlar, att det var där vi skulle fått sätta livet till.

— Som parallell till denna historia bör man ihågkomma den sorgliga händelsen 1884 i Jukkasjärvi-fjällen i Sverige, då två finsktalande resande blevo nedskjutna av lapparna, som ansågo dem för "tjuder". Även i vårt fall torde nog det främmande språket ha spelat in, men kanske mest den uppgiften att jag var svensk, varför vi alla kallades svenskar, med andra ord buro det från sägnerna fruktade namnet "schischivali", "schischi", "svetsi". I framställningen här nedan kommer att framgå, hur detta folk i Kolalapparnas sägner blivit fullt identiskt med det från alla lappmarker bekanta sagofolket "tjuderna".

Vid omnämnda tillfälle i Lujaur voro några av huvudpersonerna ovetande om vad som stod på, nämligen vi. Vi märkte visserligen upphetsningen i dess olika former, men tydde den mest som den feststämning, som borde råda, och i mindre grad som uppseende på grund av vår ankomst. Först nästa dag fingo vi höra det hela. Samtidigt serverades vi förstås en mängd belägg på den lapska nervositeten, bland vilka jag endast noterade ett, rörande den vetenskapliga ryska expedition, som samma sommar passerat trakten. De studenter, varav expeditionen bestod, hade kommit fram till en kåta, där emellertid en käring blivit så förskräckt över åsynen av främlingar att hon kastat allt hon hade i händerna och huvudstupa störtat in i skogen och gömt sig.

På hemvägen ur dessa lappmarker träffade jag vid Umbaälven ett stycke norr om Kanosero en gammal "korelack" (karelare) som i många år levat som skogsströvare i dessa trakter. På tal om lap-

parnas rädsla berättade han, hur han en gång i sällskap med fyra andra kom älven uppför till (Umbjaur-)Sascheika. Lapparna mötte på stranden med bössor och hotade att skjuta, om de fem männen skulle stiga iland. Dessa ropade: "Ser Ni då inte att det är folk och inga rövare", men det hjälpte ej. Efter långt om länge blev emellertid en av männen i båten igenkänd av en av lapparna och allt gick bra.

En annan gång hade han och två man på vintern under jakt mött en lapp och hans hushåll med renarna. Lappen hade då blivit så rädd att han ej kunde svara på framställda frågor och då karlarna till sist gävo sig i väg, utan att ha fått några upplysningar, for även lappen i väg "så att det ven".

Berättelsen om lappen Grigori Levontjevitj's död är mycket belysande för de spörsmål jag nu behandlar och tjänar dessutom som en lämplig övergång till kapitlet som följer, om spåmän. — Jag hörde historien första gången på färden utefter småsjöarna mellan Imandra och Umbjaur och jag medger att den gjorde ett mycket starkt intryck på mig, med en fläkt av hednisk kraft, såsom som man träffar i vissa isländska sagor.

Grigori tillhörde släkten Danilov av Lujaurbyn. Han dog två år före mitt besök (alltså 1908). Ännu levande bröder äro Michail och Kusma, den senare med sin sommarkåta vid Sejtjaur. Grigori var mycket rik och hade ofantligt med ren. Han offrade varje år vid stenen i Sejtjaur (se nedan) på övligt sätt och hans rikedom ökades alltjämt. Men allt renkött han åt hemma, tog han från andras renar.

Till slut blev han från förståndet. Han hade i fjället skjutit en vildren, men då han flådde den, såg han att under skinnet hade renen liksom en människa skjorta, kalsonger o. s. v. Efter den betan blev han sig aldrig lik. En gång gick han ut i sin renhjord, sökte ut sin största oxen samt kastade tömmen över den och drog den till sig. Så började han ruska den och reta den tills den blev ursinnig. Då grep han den i hornen och började brytas med den. Till sist satte han armarna i böjd ställning över huvudet så som en ren har sina horn och så började ett vilt slagsmål. Blodet strömmade av gubben och till sist störtade han till marken och låg sanslös.

När han åter vaknade, frågade käringen som under tiden skött honom, vad som kommit på honom, men han kunde ingenting erinra sig. Han hade bara sovit, sovit, sovit. Nu kokade gumman fisk åt honom, men han åt ensam upp hela grytan. Då kokade gumman ännu en gryta, men även den åt gubben ensam och likaså en god del av en tredje. Alldeles som en människa, som mycket länge varit utan mat.

Till sist blev gubben sjuk och kände att han skulle dö. Han sade till sin käring att "ta farväl och be om förlåtelse", vilket gumman också gjorde. Men hon frågade också, var han gömt sina pengar, för det borde finnas mycket av den varan. Men gubben sade att hon ingenting skulle ha och att ingenting fanns — om något hade funnits, så hade han sväljt det, supit upp det. — Så bad han också grannhustrun komma och "ta farväl och be om förlåtelse". Henne tänkte

han ge något, sade han. Sin gumma tillsade han vidare, att då han dött skulle hon begrava honom, ej på vanligt sätt, utan i en pulka och precis i den ställning som han dött. Detta lovade hon.

Då grannhustrun kommit och tagit farväl, bad han de två kvinnorna gå sin väg, men som de vände sig om, grep han dem om strupen och ämnade med sin kniv "ta huvudet av dem". Då var där emellertid en dräng han hade, som fick se detta och i sista stund drog gubben bakåt. Gubben var alltid stark som en björn, men nu försvagad av sjukdom. Drängen var också stark och lyckades slita undan gubben. Men sedan sprungo de alla tre till stranden och rodde över sjön och gömde sig.

När gubben blev ensam, rev han upp stenarna i härden — rev ner kåtan i en hög — sprang till grankåtan och rev även denna i en hög med den andra — satte sig sedan invid denna hög med huvudet mellan händerna — blodet började spruta ur näsan och så dog han.

Efter en tid vågade sig drängen och kvinnorna fram och funno honom död. De begravde honom efter hans vilja, men han var så tung att fem man behövdes i var ända av pulkan för att lyfta den. De grävde en väldig grop och sänkte honom där. Pengarna letade de efter, men funno intet. Hans kista funno de visserligen på hans vanliga gömställe, men den var tom. — Detta var för knappt två år sedan. —

Som synes har berättelsen ett starkt mytbesläktat stoff, men berättades med all den saklighet, som en nyss timad händelse kräver. Alla trodde därpå, vilket visas av att ytterst få ville tala om Gri-

gori. Redan vid Umbjaur, när jag frågade mig för om honom, undveks varje direkt svar, men det bekräftades att det var två år tidigare som han dött. Då jag längre fram gästade Grigoris broder, Kusma vid Sejtjaur, var det därför med en viss försiktighet som jag vidrörda ämnet. Jag fann dock att man där mer fördomsfritt såg på saken och jag fick en del bestyrkande uppgifter. Bland annat att Grigori blev tokig sju år tidigare på grund av brytande av ett löfte. "En varg kom till honom i drömmen." Man gav också den bestämda uppgiften att Grigori var trollkarl (se nedan).

På tal om Grigori och liksom för att markera att hans öde icke var något i och för sig så ovanligt, omtalades i Sejtjaur att lappen Sipovara i Kandalaks dog samtidigt "genom liknande orsak". Han tyckte att "en tio skålpunds renklöv kördes honom i halsen". — Till bevis på hur starkt dessa samtalsämnen togo på lapparna vill jag nämna att pojken Alexander, son till Grigoris bror Michail, på natten efter vår ankomst och efter att vi talat om den tydligen av alla fruktade farbrodern drömde, att denne kom och ville ta honom med och kväva honom. Han hade haft en kvinna med sig, som haft eldröda ögonbryn.

SPÅMÄN. TROLLDOM M. M.

Genetz såg under sin resa aldrig någon spåtrumma, trots att han gjorde sin resa så tidigt som 1876, men han fann såväl dess namn som en starkt levande tradition om dess bruk²⁸. Trots uppre-

²⁸ Cit. arb. Einleitung, p. XLIV. Man känner ej heller någon spåtrumma bevarad från denna lappmark. I Vetenskapsakademiens sam-

pade försök kunde jag dock aldrig få en enda uppgift i den riktningen. Däremot lösryckta uppgifter om "trollkarlar" här och var.

Bjalaja guba: "Att förutsäga händelser? — Ja, en trollkarl vet nog, om någon som bor på långt avstånd blivit sjuk, men han säger det kanske ändå ej."

På samma plats berättade Pietr Sorvanov: Trollkarlar funnos förr. En sådan kallades "nojtomj" (torde av framställningen att döma ännu finnas). Han anlätades som läkare. Då han skall bota en sjuk, begär han tre ting, t. ex. en duk, en kniv, en ren. Han håller sig hemma i sin kåta och besöker ej den sjuka. På kvällen lägger han sig att sova och i sömnen, som är så hård att man kan slamra hur som helst (dock får man icke avsiktligt söka att väcka honom), sjunger han vissa sånger och talar med sin "hjälp-pare", som kallas "ölasch" och är ett osynligt trollväsen. Var trollkarl har en eller flera dylika, som te sig för honom som en björn, en ren eller dylikt, men

lingar i Petersburg har jag sett en förfalskad lapptrumma med uppgift att den är från Kolahalvön. Dess målade översida finnes avtecknad (endast en del av målningen) som fig. 5 e i min uppsats "Lapptrumman. Bidrag till typ-utredning". Fataburen 1910. På tal om spåtrummor kan det vara av visst intresse att notera det rysklappska ordet kievre, ring (Genetz 412). Jag träffade ordet i sammansättningen "nuotkieure", som betecknade ett föremål, som användes som leksak, men ursprungligen varit ett nätsänke. Det var en stor vidjering, varöver ett kors av breda näverremсор. Där remsorna möttes, voro de hopsydda och inom det hopsydda partiet fasthöllos stenarna, som gjorde det hela till ett sänke. Ordet kievre är alldeles samma ord, som i våra svenska södra lappmarker träffa som en (omskrivande?) benämning på spåtrumman, f. ö. mig veterligt den enda där upptecknade för detta redskap. Trumman i dessa trakter är bildad av en i en oval ring böjd bräda eller självväxt ring.

äro osynliga (för andra). Dessa hjälpa honom och lyckas ibland.

Ibland kan det hända att folket i kåtan hör trollkarlen säga att han ej kan uträtta något, om han ej får mer. Detta betyder då att experimentet måste göras om. Nästa natt försöker han igen, om han "fått mer".

Sejtjaur: Om en trollkarl ej kan bota en sjuk, så återlämnas gåvan.

Om en ond gärning ej kan träffa det avsedda föremålet så träffas en oskyldig, ty själva gärningen är gjord och måste fram.

En trollkarl trollar ej med ord. Han kan göra ont och i sömnen tar han gestalt av en björn eller en vildren eller dylikt och denna utför då det åsyftade illdådet under det trollkarlens kropp ligger där sovande. — Han vet då också vad som hänt.

En Lujaur-trollkarl utför i drömmen sin gärning eller ser den utföras och på morgonen vid soluppgången och då allt är färdigt, börjar han i sömnen en sång, vari han beskriver allting.

En semiostrovsk trollkarl stiger upp efter sin dröm, då han utfört sin gärning. Han kallar till sig två kvinnor och en man, sätter sig på golvet med ryggen mot elden, tar en sidenduk, som han haft om livet, täcker därmed huvudet ("tjalmreppet"). Så ber han dem hjälpa sig att sjunga och börjar: "Så och så hände det där och där — där gjorde jag gott, ont" o. s. v. Så förtäljer han allt som han sett i drömmen och själv utfört. Den omtalade sidenduken knytes om livet på kvällen, innan han går till vila. Hjälpare vid sången kallas "paledeje" (jfr. Genetz n:r 1640). I drömmen visar sig

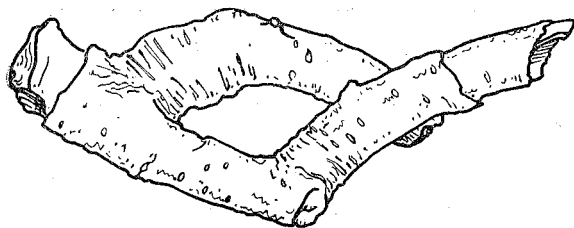

FIG. 28. "RAJD-MUOR", SJÄLVVÄXT ÖGLA, PASVIKSBYN. ORIG. I NORD. MUSEET. $\frac{1}{2}$ NAT. STORL.

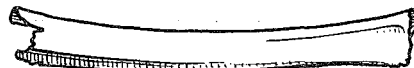

FIG. 29. "POSSENES", FÅGELBENPIPA, ANVÄND I MEDICINSKT SYFTE. PASVIKSBYN. ORIG. I NORD. MUSEET. $\frac{1}{2}$ NAT. STORL.

även alltid, hur många renar, som skola offras, och vilka renar.

Trollkarlen kallas "noj" eller också "ujnu-olmu", som översattes med drömmare. Nojd förklarades närmare som "tiet-taj-olmu" (jfr. Genetz 589) (vilket ord mer täcker vårt trollkarl). — Då en nojd vill söka kunskap i något, gör han en "tjult" (en knut). D. v. s. han tar en duk och knyter in i den en mässingsring mellan två silverslantar. I duken (inne i knuten?) lägges även en kniv. Allt sammans lägges under huvudet då han lägger sig att sova²⁹. Så ser han.

Av Grigoris egna bröder hörde jag honom kallas en trollkarl. "Han sade ofta om morgonen vad som skulle hända om dagen". På min försiktiga antydan, om då också inte bröderna lärt sig något av honom, fick jag det tillrättavisande svaret att "man lär ej trollkonster, utan får av fan direkt". Vidare fick jag lära, att det aldrig "trollas med ord".

Jag fick emellertid under min vistelse här det bestämda intrycket att Grigoris konster ej voro glömda, vilket visas bäst kanske genom det här ännu florerande offerandet (se "Etn. Stud."). På sätt och vis var man dock mer förbehållsam, när det blev tal om trollkarlar och deras meto-

der, än då det gällde offring och det var omöjligt att få inblick i hur pass ingående kunskaper man ägde om nojderna.

AMULETTER M. M.

Vid Sömpjaur fick jag i en vagga se en liten lärftspåse, som låg längst in i huven, bakom barnets huvud. Den kallades "vierts" (jfr. Gen. n:r 1858) och innehöll en fällkniv, ett stycke bröd, synålar³⁰, pengar. Åtminstone brödbiten och pengarna lågo där såsom gåvor, med mening att barnet aldrig måtte sakna dessa saker i livet.

I Pasviksbyn och sedan flera gånger observerade jag mässingsringar att bära vid "skjortbältet", livremmen, för att bringa lycka. De buros av alla åldrar och kön. Liknande ringar kallades vid Nuotjaur "riegges" och bestodo av en stor mässingsring, vari flera smärre hängde.

Vid sydändan Lujaur buro männen en livrem, vari utom kniv och bryne hängde tänder av järv, räv och varg.

I Pasvik kom jag över en självväxt trä"ring". Den kallades "raid-muor" och användes mot sjukdomar hos djur (ren) såväl som hos människor (magsjukdomar, diarré). På djuren bäres den om halsen. Fig. 28.

Därstädes förvärvade jag även en liten fågelbenpipa, "possenes", fig 29, som man använder för att blåsa svavel ("rikk"),

²⁹ Jfr. Charuzin, p. 230.

³⁰ Jfr. Charuzin, p. 207, om nålen, som läggs in i ett nytt hus.

som tas från tändstickor, i ögonen på renen, då han har ont ("då han håller på att bli blind") eller i halsen på folk, som har ont där. Man kan även använda fint salt.

SAGOR OM (STALLO), TJUT ELLER SCHISCHI.⁵¹

Under min första resa fick jag i allmänhet negativa resultat, då jag sökte komma in på detta kapitel. Man helt enkelt förnekade all kännedom om sådant eller ock blev man förlägen och "smet". Så t. ex. i Akksjaur sydost om Nuotjaur. Folket "tjut" hade man ej hört talas om, ej heller sagor i stil med sagorna om dem. Då jag sedan för att uppliva deras minne berättade litet om Stallo, erinrade sig en 70-årig gumma, Oliana Filipovna Gerasimova, den saga, som här nedan meddelas i den ofullständiga form, vari den upptecknades. Gumman berättade på ryska, men talade mycket dåligt och mindes f. ö. sagan ytterst ofullständigt. Det var först efter att dragits upp med "romka", som hon kom i gång alls. Till saken hör att alla karlarna blevo förlägna vid berättelsens början och lämnade pöretet.

En gubbe och en gumma — voro trollkunniga — hade ett öga gemensamt — hade en son, Naina, och en dotter, Marfa (Martha). En gång hade Naina ett samtal med sin moder i kåtan rörande sitt giftermål och hon säger: "Du skall ej gifta dig borta, utan gift dig med din syster, som sitter här". Men endast modern kan se systemen, ej Naina, ty systemen

⁵¹ Om Stalo och Tjut, se framförallt J. Qvigstad och G. Sandberg: Lappiske Eventyr og Folkesagn, Kristiania 1887.

är förtrollad och han har bara vanliga ögon.

En annan gång talade han med sin syster att han skulle fara bort och gifta sig, men systemen sade att det skulle han ej göra, ty föräldrarna skulle fördärva hustrun och f. ö. ej heller tillåta honom att draga bort. — Men han for ändå. Han tog och fångade en "suabb" (laguscha ry., lyktgubbe) "ett litet djur som hoppar i myrar om nätterna", och tog det hem och sade: Detta är min hustru". Men då frågade föräldrarna: "Vad är detta? Vad för en nytta duger en sådan till?" "Hon duger till allt möjligt, hon duger att äta", sade Naina.

(De måtte ha gjort kål på denna hustru, ty) efter en tid far han åter bort och gifter sig, men nu riktigt, med en kvinna, som också är trollkunnig. Denna kvinna får övertaget över föräldrarna, då de två komma hem till dessa, och en gång, då Naina är i skogen och jagar, kastar hon först käringen, en annan gång gubben på elden.

Efter en tid fördärvar ("skär bort") Naina sin fot och "far bort ett par år" för att botas. Då han kommer tillbaka, tar han en "matta" och kastar över hustrun, binder ihop henne och bär henne i sin båt, som han därpå stöter ut från land. (Antagligen gör han här slut på henne på ett eller annat sätt).

Sagan, som slutar här helt abrupt, har vissa drag, som tyda på att vi här ha resterna av en Stallo-saga.

På vägen mellan Imandra och Umbjaur träffar man en rad småsjöar, av vilka den sista rinner åt Umbjaur. Den sjön kallas "Tschudijaur" eller "Tjutjaur" och är mycket grund (i torrtider

två sjöar). Morkan mot Umbjaur heter "Tjutmutk". Sjön bär sitt namn, "emedan det sällan händer att man vintertiden kommer där förbi med renarna, utan att en olycka händer" (uppgift av Umbjaurborna). Den gamla Maselg-lapp, som följde mig, trodde att namnet hade att göra med folket "Tjut". "Dessa ha sannolikt varit här förr".

På frågor om detta folk, vars namn var "Tschut" eller "Tjut", svarades att det var ett folk, som i stora hopar plundrade landet och som plögade plåga och döda lapparna. Ett annat namn på dem var "Schischovali". De lära i Lovoserska pagosten (Lujaur) ha mördat tre familjer (detta tydligtvis minne av en händelse i sen tid). Sägnerna om deras framfart voro fruktansvärda. De inte allenast dödade och plögade lapparna, utan kunde stympta dem, gräva ner dem i myrar, hugga huvudet av dem o. s. v. — En av dem kallades huvudmannen, de andra hans följe. Den förra kallades "Tjut", de senare "Tjuditjerv" eller "Tjuerv" (obs. här en tydlig förväxling, då "Tjuditjerv" ju bör beteckna anföraren, jfr. Genetz n:r 791 och en saga nedan).

Följande saga från Lujaur berättades av cirka 40-åriga Matrovna Michailovna Kobileva vid Sömpjaur:

En flicka gick ut att plocka hjortron och ut på en myr ett stycke från byn (som här av sammanhanget att döma måste beteckna kåtaplatserna antingen vid Sejtjaur's östända eller vid Mutkluht, den vik av Lujaur, där Sejtjaurbäcken rinner ut). Där träffade hon plötsligt på en hop "Schischovali", som emellertid tvingade henne att ej yppa i byn att hon sett dem. (Av nästa uppteckning att

döma skulle hon nämligen skickas tillbaka i ett bestämt ärende). Hon var förskräckt och lovade samt skyndade hem.

Hon sade intet och kunde ej heller säga något, ty man hade "berövat henne tungan"³². Då hon kom in i kåtan till sin mor, som var en stor nojd jämlikt sina två söner, höll denna på att koka fisk. (Nu är det efter gammal sed så att de skurna fiskbitarna skola ligga med sin insida — bensida — uppåt och ej tvärtom. Men) då flickan gick förbi grytan, tog hon med handen ned i den och började vända bitarna huller om buller. Käringen skrek åt henne och frågade, varför hon bar sig så illa åt — men dottern kunde ingenting svara.

"Visserligen är det något på färde nu, visserligen är det något som stundar", sade käringen oroligt och så tog hon en av de omvända bitarna och luktade därpå. Så slängde hon den långt ifrån sig, for upp och skrek att nu måste alla huvudstupa rädsla sig över sjön för det var en stor fara som hotade.

Så fick hon då hela byn med sig ner till båtarna, som snart fylldes. Men det var bara två båtar, ungdomen tog en och käringen höll på att bli på stranden. Äntligen kom hon dock upp i en båt och man kom ut från land. — Utifrån sjön sågo de nu en stor hop människor strömma fram ur skogen och ner mot båtplatserna. Där började de gå ner i vattnet och simma efter båtarna, som man nu begynte ro av alla krafter. "Ro", skrek käringen, "ro! Bara vi kommer över till andra stranden äro vi räddade". Men

³² Antagligen: skrämt henne så att hon förlorat talförmågan.

Schischivali simmade snabbt och nådde båtarna, men dock ej så att de kunde komma upp i dem. I stället började de borra i dem för att sänka dem. Men karingen var snabb att stoppa trasor och annat i hålen och hindrade sänkning.

Så nåddes till slut andra stranden. Karingen sprang upp med en fart — grep en käpp och slog i berget. Det blev en förskräcklig smäll — storm och åska på en gång och de flesta av Schischivali omkommo. Endast några få kommo tillbaka.

Schischivali eller Schischovali voro likom karingen i sagan stora trollkarlar. Berätterskan använde här för trollkarlar ordet "kolduni" (ry.). Enligt hennes uppgift hände nästa efter henne upptecknade saga samtidigt:

I Sejtjaur står en sten, som har skapnad som en människa. — Det var en man som tillfångatogs av sina fiender, andra trollkarlar. Han hade blivit skjuten i benet, men lyckades ändå rymma och springa över en myr ner mot sjön. Där kastade han sig i och simmade över — kröp upp på en sten och blev där förstena (på grund av fiendernas trollkonster). Man ser honom tydligt än i dag. Likaså "kieti", hans kock, (jfr. en följande saga) och hans mössa.

Han var ej en lapp, utan en gud. Han var en lapp — — — (Synnerligen oklara föreställningar rådde hos min sagesman om detta, meningen var möjligen den att mannen kanske varit en lapp en gång, men nu var en gud; jfr. skildringen om gudomen vid Sejtjaur nedan).

Av samma saga upptecknade jag en variant i kätorna vid Sejtjaur, hos Kusma:

En gång kommo "Schischi" eller "Ruots" till kätaplatsen. De träffade en flicka, som var ute och plockade hjortron. Hon lovade att hon ej skulle säga något, utan gå hem och laga den bästa mat åt dem. (Hon hade tydligen för avsikt att varna de sina), men då hon kom hem, kunde hon ej tala. Hon vände då köttbitarna så som tokiga människor pläga och därav förstod man att fara var på färde och skyndade bort. När "Schischi" kommo voro alla redan långt ute.

En båt hade en vagga i fören — den blåste i sjön och under dröjsmålet (för att fiska upp den) hann en "schischi" upp dem och kom under båten och borrade ett hål. Man lyckades stoppa igen hålen och till sist uppnå Kitsuol (en holme i Lujaur, som är särskilt helig, se "Etn. Stud."). Här skyndade man att be till akan (se "Etn. Stud.") och säga: "Varför ha vi gett dig så mycket horn, om du nu icke skall hjälpa oss?" — Storm uppstod då och alla "schischi" omkommo.

Visserligen trodde man att alla drunknat, men då man gick till vila, lämnades i alla fall en pojke på stranden med en pilbåge ("samostrel"³³). En "schischi" lyckades ta sig fram och komma i land. Han gick emot pojken och såg grym ut — bet i skägget o. s. v. Men pojken blev inte rädd, utan sköt honom med sin lompil ("njuol").

Lapparna visste att "Tjuditjerv" ej var död. De sökte honom därför på andra

³³ Ryska beteckningen för armborst. Den rysk-lappska finnes hos Genetz, n:r 1121. Att sagan här avser handbågen (Genetz n:r 478) framgår av att pilen kallas en lompil, d. v. s. spetsen var en lomnäbb, vilket kräver ett långt skaft. "Lompilar" uppträda även i svensk-lappska sagor i förbindelse med handbågen.

sidan (alltså i närheten av sina övergivna kåtaplatser). De funno också hans eldstad, där han och kocken, "Paura", sutto. Kocken rörde i grytan, som innehöll fisk, och önskade att allt varit lappskallar. Man sköt och träffade "Kuiv" (hövdingens namn, som nu nämndes första gången) i benet. Han sprang i sjön och försökte undkomma simmande, men lapparna voro överallt och han fick simma runt. Till slut kröp han upp och sade att nu skulle han dö. Lapparna (hånade och) sade att han (först) skulle bli lapp och till en början kastade de till honom en lappsko, som han tog på sig. På den sårade foten kunde han intet få (på sig), utan där syns ännu stöveln, som är som en rysk stövel. — Så bad han lapparna gå, emedan han ville dö i fred.

Till den "bild" av Kuiv, som ännu finns här, och den dyrkan, som ägnas honom, återkommer jag strax (Etnologiska studier). Till fullständigande av de sago-fragment jag ovan meddelat om denna märkliga, till gudom blivna fiende vill jag här översätta, vad en rysk författare³⁴ skriver därom, vilket jag först fick läsa efter mitt besök däruppe:

"På stranden av Sejtjaur står ännu i dag en sejte av sten. På ena foten är han iklädd en lappsko, på den andra en stövel. — För länge sedan, på den tid

³⁴ A. Jaschtjenko: Hans skrift "Några ord om ry. Lappland" har jag ej kunnat få tag på i svenska bibliotek, men sagan finnes avtryckt av hans landsman Vl. Lvow i hans broschyr: "Ruskaja Laplandia", p. 66. Betydelsen av namnet Kuiv, som jag aldrig träffat vare sig hos lapparna eller i litteraturen, synes mig oviss. Kanske är det ett öknamn, ett skällsord, och då att jämföra med "kuife vel kuiwe", olärligt, dum (Lex. lapp.)

som Tjud strövade omkring, omringade lapparna en gång en tjudisk kämpe och uppmanade honom att ge sig. Men när han gått in på detta, läto de honom dra på sig en lappsko på ena foten (till tecken på underkastelse). Svensken (!) tog på sig skon, men lapparna slog i alla fall ihjäl honom. Sedan den tiden står han där förvandlad till sten och har blivit en sejt."

I sydändan Lujaur förklarade lapparna att "Schischi" var ett ryskt uttryck, det motsvarande lapska ordet var "ruotj". Det är att märka hur ordet för svensk alltså nått lapparna såväl över ryskt som finskt område. Emellertid har "svensk" i dessa lappmarker betydelsen finländsk och det är troligt att lapparna icke ha något begrepp alls vad Sverige eller svenskarna äro³⁵. — Ätminstone en tidigare författare har nämnt ordet "Schischi", om han också räknar dem bland "förfädrens gudar". Han³⁶ säger: "Of- ta ville lapparna ej gärna följa oss till vissa klyftor och dalar i det inre av fjäl- len, ögonskenligen av fruktan för schischi, som bo där." Detta var vid Imandra 1891. Vid mitt besök där hörde jag också ordet, men det översattes då med "rövare".

Det är onekligen av ett starkt intresse att notera tjudsagorna och deras vederlikar inom skilda lappmarker. Längst västerut, alltså i svenska och norska lappmarken kallas de hos lapparna härjande folket för tjuder, karelare, ryssar, sven-

³⁵ Hallström, Kolalapparna, p. 285, 309, Charuzin, p. 226.

³⁶ Willh. Ramsay: Om sjön Imandra och lapparna i Ras-njark (Nya sv. läroverket 1882—1892, Hfs 1892.)

skar. I ryska lappmarken kallas de där-
emot svenskar (schischi, o. s. v. se ovan
med realbetydelse: finländare), tjut (m.
fl. former, se ovan).

Vi ha alltså i det lapska undermedvetandet eller medvetandet, vilket man vill kalla det, ett slags historiska minnen av två olika slag. Dels om härjningståg, om vilkas utgångslägen vi på grund av namnen ryssar, svenskar, kunna uttala oss med en viss säkerhet, alltså minnen om de ständigt återkommande gränsfejdena och plundringarna med storpolitiken i ryggen. Dels åter om härjningståg utförda av ett folk, som vi icke genast kunna lokalisera. Av den omständigheten att tjuderna uppträda i sagor över hela det lapska området, torde kanske kunna dragas den slutsatsen att det folk, som betecknades med detta namn, bott i en trakt, varifrån alla lappmarkerna voro något så när lika lätt tillgängliga. Man kunde därvid tänka på det nuvarande Karelen. Men karelerna uppträda mig veterligen icke såsom "rövare" i de rysk-lapska sagorna, utan endast i västligare lappmarker.

En annan och troligen antagligare förklaring till det gemensamma sagonamnet tjuder är dock den att minnena om dem äro äldre, från en tid då lapparnas områden gingo längre åt söder och då deras tyngdpunkt kanske låg närmare de trakter av nuvarande Ryssland, där vi i historisk tid ha ett folk som bevisligen kallades tjuder.

OFFRING OCH OFFERPLATSER.

Denna avdelning är redan tryckt i "Etnologiska studier, tillägnade N. E. Hammarstedt", Stockholm 1921, p. 183—194.

Där, liksom i föreliggande uppsats, har jag endast i sällsynta fall hänvisat till andra författare, som genom tidigare iakttagelser stöda eller supplerat mina. Ett stort och rikt material är tidigare framlagt framför allt av Charuzin, men även av Genetz, Lvow — Jaschtjenko och andra i slutet av 1800-talet³⁷.

Under min hemresa besökte jag även byn Kusomen på sydkusten av Kolahalvön. Av pristaven där hörde jag följande: "En gång om året försvinna lapparna, som tillhöra den semiostrovskas och tre, fyra andra byar i skogarna. Vad de där göra vet ingen." Det kunde ju vara frestande att uppfatta detta som en antydning om att den stora offerfest ännu ägde rum, vilken Genetz omtalar från år 1874 (event. även 1877) jfr. Genetz, Einleitung p. XLV. Emellertid vågar jag endast betrakta uttalandet som ett bevis för de på sydkusten boende, mycket isolerade ryssarnas rent allmänna föreställningar om lapparna, eventuellt om dessas halft hedniska tillstånd. För fullständighetens skull har jag dock velat meddela uppgiften. Själv träffade jag icke på lappar tillhörande den semiostrovskas byn.

³⁷ Bland en del mer enstaka omnämmanden i litteraturen rörande offer etc. i ry. lappmarken, vill jag här endast nämna ett, dels på grund av att det nog går de flesta förbi och dels därför att där synes föreligga en mystifikation, så vitt jag kan döma. Jag menar de offer i älvkvarnar, som för ändamålet fabricerades, och som skulle ha observerats på 1840-talet "i trakten av Kola", se N. M. Mandelgren: Atlas till Sveriges odlingshistoria, avd. XI, Sthlm. 1877. Hans sagesman var skolläraren A. Eklund i Kalls socken, vilken tidigare varit kateket i lappmarken. Troligen var det icke alls ryska lappmarken och troligen icke alls älvkvarnar.

TILLÄGG I.

Översättning av Nik. Charuzins arbete, "Russkie lopari" (De ryska lapparna), Moskva 1890, p. 323—326, behandlande gravskicket inom ryska lappmarken. Hans förnämsta sagesman synes här som så ofta även annars ha varit den ryske prästen i Boris Gleb (Pasvik) Schtschekoldin. [] betecknar noter av mig.

Om vi jämföra de nutida lapparnas begravningsseder med de forntida skandinaviska lapparnas — finna vi, att i grund och botten dessa seder äro desamma, om de ock i viss mån hava undergått mer eller mindre stora förändringar. Framför allt vill jag befatta mig med begravningsplatserna för de döda. I detta hänseende kan det ej vara tal om någon enformighet: om en lapp dött om vintern, på en tid alltså, då alla de andra bo kvar i vinterbyn, begraves den avlidne — liksom de forntida lapparna gjorde med sina döda — i skogen, i bergen, vid stranden av en flod eller sjö, mera avlägsna från byn. Detta kan naturligtvis icke sägas om byar som ha kyrka. Där begravas de döda naturligtvis på särskilt avdelade kyrkogårdar. Om det däremot händer att en lapp dör under våren, sommaren eller hösten (följaktligen fjärran från sin egen by) — eller ock under flyttningen från det ena fiskeläget till det andra, föra hans anhöriga honom ej till byn eller till någon kyrkogård, utan begrava honom i närheten av den plats där han dog. Härav och även av den omständigheten att det överhuvud taget finns så få kyrkor i Lappland följer, att det kristna begravningssättet ännu ej fullt vunnit insteg bland lapparna.

Seden att lämna bostaden där någon dött — har i somliga trakter hållit sig

kvar hos de ryska lapparna. Genast efter fränfallet lämna alla anhöriga kåtan, vilken då får stå öppen — och återvända till densamma först efter några dagar (7—9). I andra trakter blir den döde utburen ur kåtan och nedlagd i en bod — varefter ingen fara förefinnes för de anhöriga att stanna kvar i kåtan. Män skyndar sig med att tvätta den dödes kropp innan den hunnit kallna. Härvidlag bli kvinnor alltid tvättade av kvinnor och män alltid av män, eller ock om det ej finns sådana tillhands vid tillfället, av åldriga gummor. I somliga trakter brukar man röka med rökelse omkring den avlidne tills tvättningen sker. Efter tvättningen skrider man till klädelsen; i Pasvik klär man den döde i en vit skjorta och byxor, samt omgjordar honom med en gördel; på fötterna dras "kangi" [bandskor]. Om hos de sistnämnda spetsarna böja sig uppåt, skäras de av. I stället för att som i vanliga fall fästa bandskorna vid benen medelst ylleband, använder man sig av [band av] hö [gräsflätor?]. Kvinnorna bli klädda i sarafan och på huvudet sättes en huvudduk. Över den avlidne bredes en svepduk och över hans ansikte en ny, vit tyglapp. I trakten av Nuotjaur, Songel och Maselg bli de döda klädda närmast som ovan nämnts, men skjortan får även vara i andra färger och måste ovillkorligen vara alldeles ny, den döde får även strumpor innanför bandskorna, och på dessa avskäras uppåtsträvande näsor. Vanligen bärs den döde efter tvättningen in i en bod där han får ligga på bräder tills kistan hinner bli färdig. Ingen får under tiden gå in i boden. I de flesta fall lägges på den dödes bröst en ikon (hel-

gonbild), vilken emellertid återigen tas bort vid likets nedsänkande i jorden. — Kistan skall vara gjord av män, vars hustrur icke äro i havandetillstånd eller vilka redan upphört att ge bröstet åt sina barn. Männen till havande kvinnor eller till sådana, som ännu själv amma sina barn, få varken göra kistan eller gräva graven, då i motsatt fall deras barn snart komma att dö. Det är även förbjudet för alla som tillhöra byn, att sysselsätta sig med något göromål: alla måste arbeta för den döde, åtminstone skola de vara beredda att tjäna den döde, då det annars är döden som hotar dem (Pasvik). — Kistan blir vanligen förfärdigad av bröder och urholkas endast i enstaka fall ur en stock. I somliga trakter får kistan ett lock, i andra begraver man utan ett sådant. Om en halv — senast om en dag, brukar kistan vara färdig. Då går man in i boden, bränner återigen rökelse kring den avlidne och den, som gjort kistan, får nu lägga liket i densamma. (Noutjaur, Maseslg). Sedan skyndar man att begrava det. I Pasviksbyn ställes kistan på en släde och föres med renar till begravningsplatsen. I Nuotjaurbyn spänna sig de anhöriga (far- eller morbröder, bröder, kusiner, gudfäder eller gudsöner) framför släden och dra kistan ända till bestämmelseorten. De övriga släktingarna följa efter kistan. Kvinnorna skola visa sin sorg genom högljudd gråt; somliga riva sönder ansiktet för att på så sätt bättre uttrycka sin sorg. Bestämda klagovisor finnas icke, men alla de närvarande fråga den döde varför han lämnade dem, om han måhända var missbelåten med någonting o. dyl. Gravarna

grävas vanligen mycket grunda, $\frac{1}{2}$ aln, sällan en aln djupa. Då i vår tid prästerna vid sådana bysamhällen som ha kyrka, började fordra att gravarna grävdes 3 alnar djupa, visade lapparna sig mycket missbelåtna och ansågo detta för det starkaste bevis på förtryck. Ibland ifyllas gravarna helt enkelt med jord, ibland, efter att ha täckt den döde med ett lager av sådan — ifylles det återstående utrymmet med stenar. — Efter begravningen anordnas en måltid — sällan ett kalas. Varken i ena eller andra fallet känner man till bestämda rätter. Hela begravningsföljet deltagar. Till måltiden drickes brännvin, varvid dryckenskap dock ej förekommer; tömmande sitt glas säger lappen: "påminn dig din slav, o, Herre". På tredje dagen efter begravningen, ibland redan på själva begravningsdagen — försiggår nedläggandet av olika föremål på graven. Vanligen nedlägges antingen en trubbig yxa eller ock fiskredskap. Man anträffar — fast sällan — seden, att lämna släden kvar på graven; släden, som dithör den döde, omstjälpes då på graven med medarna uppåtvända. Ännu sällsyntare är seden att gömma små bitar renkött, bröd, eller ett litet kärl med brännvin under släden; allt detta göres — efter lapparnas utsago — för att möjliggöra åt den avlidne att köra, fiska och fälla träd i andra världen — såsom han brukade göra under sitt jordeliv.

Hittills har man alltså mött seden att lämna alla verktyg, lappen brukade använda under sitt liv, kvar på graven, så t. ex. en yxa, en sked etc. Dessa medeländen, lämnade mig av lapparna själva, bestyrkas f. ö. av hr Rabot (Revue

Ethnographique 1885, n:r 1) vilken reste i det ryska Lappland under 1880-talet. — Likaledes händer det, att lappen på sin grav får uppsatt en huv av trä, eller som den kallas av Olonetska och Arkangel-ska guvernementets invånare en "kivot" (helgonskåp). Detta är en av bräder sammansatt, tämligen låg, fyrkantig ram, omfattande själva gravkullen över vilken ram reses ett tvåsidigt tak: i ramen eller i taket är en liten öppning gjord för att själen må kunna flyga ut enligt uppfattningen hos inbyggarna i nyssnämnda guvernement. Seden, att uppföra kivot måste anses vara övertagen från ryssarna beboende Vita havets kust. Dessa begrava sina döda på ett liknande sätt, men lämna även spadarna, med vilka graven grävts, eller ibland endast modeller av dessa, kvar på densamma. — Renen, som framforslat liket, säljes vanligtvis av släktingar till den döde och den erhållna summan användes för att betala kista, grav och dödsrässa. I somliga fall säljes en annan ren än den med vilken kistan körts och då begagnar man sig icke av denna senare till körning på en tid — vanligen intill 6 veckor. — På den sålda renen företager själen sin färd efter döden. Rässa förekommer vid begravingar endast i de få sällsynta fall då döden inträffat i närheten av en kyrka eller om prästen tillfälligtvis befann sig i byn i dödsstunden. I vanliga fall brukar man göra så: vid prästens ankomst till byn ber man honom fara till graven, där han då håller själarässa eller "avsjunger" den döde; eller ock beger man sig efter begravingen med en handfull jord från graven till prästen och ber honom för-

rätta "avsjungandet" över densamma, alltså i den avlidnes frånvaro.

Minnesfester för den döde anordnas utan bestämda regler: ibland begås de tre dagar, ibland 6 veckor efter begravingen, — ibland är det endast årsdagen för döden som firas. Kring Allhelgondagen anordnas vanligen minnesfester; finns en kyrka i närheten — så i denna, är en sådan däremot ej tillgänglig, nöjer man sig med en måltid. Under påsken går man till gravarna om dessa äro närbelägna för att korsas sig. Ägg brukar man därvidlag icke nedlägga.

Kvinnliga släktingar bära vanligtvis sorg bestående av en svart sarafan och en svart halsduk. Flickor gå därmed i sex veckor, gifta kvinnor ända till ett år. Under en tid av 6 veckor deltaga flickorna icke i lekarna, ej heller gå de på af-tonunderhållningar, där sådana anordnas. Männen bära ej någon sorg. På gravarna upprättas kors, varvid på densamma utskäres den dödes bomärke, eller ock göres med blyertspenna en påskrift, angivande den avlidnes för- och tillnamn. Då det så gott som ej finnes lappar som kunna läsa eller skriva, föres korset ofta till prästen med begäran att göra den påskrift som "vanligen brukar vara på korset". — Lapparna från Pasviksbyn ha dessutom vissa tecken med tillhjälp av vilka de försöka att gissa sig till om den döde kommer att ha det bra i den andra världen; försiggår begravingen under vintern och faller det snö på graven — betyder det att den avlidne kommer att ha det bra och — att det ej så snart blir ett annat dödsfall inom bysamhället. Är det däremot vackert väder under begravingen och himmelen stjärnklar —

kommer snart en annan att dö. Försiggår begravningen under sommaren och regnar det därvid, — då var den avlidne en stor syndare och kommer det att gå dåligt för honom i andra världen.

Lika med de skandinaviska lapparna anse de ryska lapparna gravar i allmänhet för heliga och att utgräva sådana, — de må vara så åldriga som helst — räknas till en svår synd, i synnerhet när det veterligt eller traditionellt gäller lapska gravar. En lapp berättade mig att, när det en gång kom en från något lärt sällskap utsänd person för att göra utgrävningar i Lappland, lapparna, ehuru de hade fått anmaning från ortsmyndigheterna att visa de forntida gravarna eller hjälpa till vid deras utgrävning — helt enkelt vägrade att göra så, efter att utan undantag ha kommit överens därom. De förklarade att de ej kände till några gravar, och för att undgå de förföljelser som efter deras mening kunde ha en underkastelse till följd, sprungo de alla sin väg och höllo sig länge gömda i skogen, rädda att lämna den.

TILLÄGG II.

Utdrag ur dr. Rabot: Notes ethnographiques recueillies en Laponie. (Revue d'Ethnographie IV, Paris 1885, p. 23—60). Hans arbete refererar resultaten från hans resa i nordvästra delarna av det rysklapska området sommaren 1883.

Les Skolte ont conservé certaines coutumes, communes du reste à tous les peuples ouralo-altaïques, en ce qui concerne les sépultures. Après l'ensevelissement, ils déposent sur la tombe du défunt tous les instruments dont il se sert journallement et dont il devra avoir besoin, supposent-ils, dans l'autre monde. Ainsi, sur une tombe que nous avons fouillée à Pakanajokki on avait placé un

plat, une hache, une cuiller, une sorte de pelle, semblable à une pagaie et dont l'usage est pour nous énigmatique.³⁸ Dans le cimetière de l'église de Ristiket, aux bords du Notozero, nous vîmes sur la tombe d'un prêtre russe décédé quelques mois auparavant la hache dont les Lapons s'étaient servis pour creuser la fosse. Les corps sont placés dans des cercueils en bois de pin, et, en guise de pierre tombale, on élève sur la fosse un appentis en bois, à deux pans, comme un toit de maison, haut de quelques centimètres au dessus du sol. Sur le devant est percée une petite ouverture carrée, sans doute pour que le mort puisse respirer. Du côté opposé est placée une croix grecque sur un des bras de laquelle est figurée une tête de mort, d'une exécution très grossière.³⁹ Les Lapons enterrent leurs morts soit dans des cimetières, autour des églises comme à Boris—Gleb, à Padome ou à Ristiket, soit dans des endroits déserts au milieu des forêts ou des montagnes. Lorsque le sol est crevassé comme dans certains terrains schisteux, ils déposent les cadavres dans les anfractuosités de la roche. On peut observer des sépultures de ce genre sur un point de la côte de Murmanie voisin de la Norvège. Ce dernier mode de sépulture est plus ancien que le premier et rappelle celui en usage chez les Lapons de la Scandinavie. Ces Lapons enveloppent leurs morts d'un suaire d'écorce de bouleau et les déposent sous un tas de pierres ou dans une caverne. Autrefois ces indigènes avaient également la coutume de placer sur la tombe tous les ustensiles dont le défunt se servait.

³⁸ Antagl. en träspade, jfr. figg. 2—3 ovan.

³⁹ Rabot, fig. 52.